شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى
4
1998

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

پەسىللىك ژۇرنال

15 - يىل نەشرى

1998 - يىل 4 - سان

ئومۇمىي 45 - سان

※ مۇندەرىجە ※

تارىخىي ئەسلىمە

1946 - يىلى يازدا بولۇپ ئۆتكەن بەزى ئىشلار (داۋامى) .... ھۈسەيىن ئەبەيدۇللا 1

تارىخ بىتىنى ۋاراقلىغاندا .... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 8

بىز باسقان ئىزلار (داۋامى) .... توختى سابىر 10

تارىخ سەھىپىسىدە

ئاتالمىش «تۈركىستان» توغرىسىدا .... ۋاڭ جىلەي 14

شۈتسىيىدە ساقلانغان شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار .... شىمىن ياسۇشى 20

ئىلمىي مۇھاكىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئاق ھۇن قاتلىمى توغرىسىدا .... مىرسۇلتان ئوسمانوف 30

مەشھۇر شەخسلەر

سەلەي چاققان ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى .... داۋۇت تۇرەخمەتوف 39

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىياتاش رەسىملىرى .... ئابدۇقېيۇم خوجا 44

جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى

6 § . موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنىڭ جۇڭگودىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 55

مەسلىھەتچىلەر: ئۇيغۇر سايرانى، ئىمىن تۇرسۇن، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

باش مۇھەررىر: سابىر ئەلى

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: قادىر ھاپىز، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، ئابدۇرۇپ ئېلى

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى): ئابدۇرۇپ ئېلى، ئابدۇشوكۇر تۇردى، ئابدۇقېيۇم غوجا، ئابلەت نۇردۇن، ئابلەت ئىمىن، سابىر ئەلى، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجائەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم غوجا، قۇربان مامۇت، مەھەممەت ئابلا

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز ئۇرخۇن

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

1946 ـ يىلى ياردا بولۇپ ئۆتكەن بەزى ئىشلار

ھۇسەيىن ئەبەيدۇللا

(ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىدىن)

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

ئورا كولۇنۇپ بولغاندىن كېيىن ليەنجاڭ ئۆمەك باشلىقىغا خەت بەرگەن 3 ئۇيغۇر ئەسكەر (بۇ ئۈچى مەزكۇر ليەندىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بەنلىرىنىڭ بەنجاڭلىرى بولۇپ، ئىسمىدە قېلىشىچە بىرىنىڭ ئىسمى ياسىن، بىرىنىڭ ئىسمى ئايۇپ ئىدى، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ) نى ئورىغا ئىتتىرىپ چۈشۈرۈپ، مېنىڭ ئۇستۇمدىن باشلىققا ئەرز بەرگىنىڭلار ئۇچۇن دەپ ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق بېرىپ تىرىك كۆمدۈرۈۋەتكەنلىكى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا ئۇنىمىغانلارنى قاتتىق ئۇرغانلىقى، بۇ قانلىق ۋەقەنى كۆرگەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ۋە كومۇش ئۆتەڭدىكى خەلقنىڭ يىغا ـ زارە قىلىشقانلىقى، ئاخىرىدا ئەسكەرلەر ۋە خەلق بىرلىشىپ خەت يېزىپ شۇ ۋاقىتتا كومۇشكە چۈشكۈن قىلغان ئۇيغۇر سودىگەرلەردىن ئىبراھىم تۇردىغا ئەۋەتكەنلىكى ئېيتىلغان ئىكەن. ئىبراھىم تۇردىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ خەتنى دەرھال خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭغا تاپشۇرۇپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتىدا ئوبۇلقاسىم سابىت كېچىدە بولغان ئىشلارنى بىزگە ئېيتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، كېچىدە ھەممەيلەن ئۇخلاپ قالغاندا ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئۆمەكتىكى پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئەمەلدارنى مەسئۇل قىلىپ، مىللىيلاردىن ئوبۇلقاسىم سابىتنى قاتناشتۇرۇپ، ئۆمەك خىزمەتچىلىرىدىن 3 ئوفىتسېر ۋە ئون نەچچە مۇھاپىزەتچى ئەسكەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى تىرىك كۆمدۈرگەن ليەنجاڭنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپ، ئاپتوموبىل بىلەن كومۇشكە ئەۋەتكەن. ئوبۇلقاسىمنىڭ ئېيتىشىچە، قاتىل ليەنجاڭ گازارمىنىڭ دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاپ، دەرۋازىنىڭ ئۇستىگە 2 دانە پىلىموتنى سىرتقا قارىتىپ تىكلەپ قويغان. ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ياتاقلىرىغا كىرگۈزۈۋېتىپ، ئىشىكلەرنى قۇلۇپلىۋەتكەن. قاراشەھەردىن بارغانلار جاۋ شىگۇاڭنىڭ بۇيرۇقىنى ليەنجاڭغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ دەرۋازىنى ئېچىپ ئۆزلىرى بىلەن بىللە قاراشەھەرگە بېرىشىنى بۇيرۇغان. ليەنجاڭ دەرۋازىنى ئېچىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، قاراشەھەردىن كەلگەنلەرگە «ئەگەر قايتىپ كەتمىسەڭلار ئوق چىقىرىمەن» دەپ تەھدىت سالغان. جاۋ شىگۇاڭ ئەۋەتكەن پولكوۋنىك قاتتىق ـ يۇمشاق گەپلەر بىلەن كۆپ نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، ليەنجاڭ ئىلاجىسىز دەرۋازىنى ئاچقان. قاراشەھەردىن بارغانلار ليەنجاڭنى ئېلىپ يېرىم كېچىدە ئۆمەك چۈشكەن ئورۇنغا قايتىپ كەلگەن. ئەتىسى (7 ـ ئاينىڭ 5 ـ

كۈنى) ئەتتىگەنلىك تاماق ۋاقتىدا جاۋ شىگۇاڭ ئۆمەكتىكىلەرگە تونۇگۈن كۆمۈشتە يۈز بەرگەن ۋەقە ۋە كېچىدە بولغان ئىشلارنى ئۇقتۇرۇپ، ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل لىيەنجاڭنىڭ قىلمىشلىرىنى كېچىدە تېلېگراممىا ئارقىلىق غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى جاڭ جىجوڭغا مەلۇم قىلغانلىقىنى، جاڭ جىجوڭدىن جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىش، جازانى خەلق ئالدىدا ئىجرا قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق كەلگەنلىكىنى، ئەتتىگەنلىك تاماقتىن كېيىن بۇيرۇق ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى، ئۆمەكتىكى ھەممەيلەننىڭ يىغىن مەيدانىغا بېرىشى كېرەكلىكىنى ئېيتتى. بىز ئەتتىگەن سائەت 8 بېرىملاردا يىغىن مەيدانىغا باردۇق. قاتىل لىيەنجاڭ ئەسكەرلەر تەرىپىدىن يىغىن مەيدانىغا ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئۆمەكنىڭ پولكوۋنىك ئۇنۋانلىق ئەزاسى قاتىلنىڭ جىنايەتلىرى توغرىسىدا يىغىنغا قاتناشقۇچىلارغا سۆز قىلدى ۋە يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە لىيەنجاڭغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىنىپ، ھۆكۈم شۇ مەيداندا ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ھۆكۈم بويىچە جىنايەت ئۆتكۈزگەن قاتىل لىيەنجاڭ ئېتىپ تاشلاندى. ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئۆمەكتىكى مىللىيلارنىڭ گۇمان قىلىشىدىن خالىي بولۇش ئۈچۈن، ئىبراھىم تۇردى ۋە ئوبۇلقاسىمنى لىيەنجاڭنىڭ ھەقىقىي ئۆلگەن - ئۆلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار بېرىپ لىيەنجاڭنىڭ راستىنلا ئۆلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ كەلدى. بۇ ۋەقە قاراشەھەردە ناھايىتى زور تەسىر قوزغىدى. گومىنداڭنىڭ خورلۇقىنى يەتكىچە تارتقان قاراشەھەر خەلقى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىكى پۇقرالار بۇ ئىشتىن ئىنتايىن خۇشال بولۇشتى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن قاراشەھەر ۋالىي مەھكىمىسى ۋىلايەتلىك چوڭ كۇلۇبتا جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قاراشەھەرگە كەلگەنلىكىنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن يىغىن ئاچتى. يىغىنغا قاراشەھەر ۋالىيسى باشچىلىقىدىكى بارلىق ھەربىي - مەمۇرىي باشلىقلار، ئىدارە باشلىقلىرى قاتناشقاندىن تاشقىرى قاراشەھەردىكى بىر تۈركۈم زىيالىيلار ۋە ياشلار ۋەكىللىرى قاتناشتى. يىغىندا سۆزگە چىققان ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى قاراشەھەردىكى گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ خەلققە قىلغۋاتقان زوراۋانلىقلىرى ۋە قاراشەھەردىكى ساقچى ئورۇنلىرىنىڭ بىر تۈركۈم ئىلغار ياشلارنى قولغا ئېلىپ ۋەھشىيلەرچە قىيناۋاتقانلىقى ھەققىدە شىكايەت قىلىپ، تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ تۈرمىدىكى ياشلارنى قويۇپ بېرىش توغرىسىدا ساقچى ئورۇنلىرىغا بۇيرۇق قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. يىغىندىن كېيىن ئۆمەك ئەزالىرى ئىبراھىم تۇردى، مادامبېكلار ئۆمەك باشلىقلىرى بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن، ئۆمەك ساقچىغا ئادەم ئەۋەتىپ سورۇشتۇردى. ساقچى ئىدارىسى قولىدا ھېچقانداق پاكىت بولمىغاچقا، تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان 10 غا يېقىن ياشنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. قويۇپ بېرىلگەنلەر ئىچىدە ئىبراھىم تۇردىنىڭ دارىلمۇئەللىمىندە ئوقىغان شاگىرتلىرىمۇ بارلىقىنى بىلدۇق.

ئۆمەك قاراشەھەردە 3 كۈن تۇرغاندىن كېيىن كورلا، بۈگۈر ناھىيىلىرىدە بىرنەچچە كۈن توختاپ، ئىدارە باشلىقلىرى، خەلق ۋەكىللىرى قاتناشقان يىغىنلارنى ئۆتكۈزدى. يىغىنغا قاتناشقان زىيالىيلار ۋە خەلق ۋەكىللىرى، ياشلار شۇ ناھىيىلەردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خەلققە قىلغۋاتقان زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى ئۈستىدە شىكايەت قىلدى.

كۇچا ياشلىرىنىڭ ئىنقىلابىي قەيسەرلىكى

ئۆمىكىمىز 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كۇچا ناھىيىسىگە يېتىپ باردى. كۇچا خەلقى، بولۇپمۇ ياشلار، زىيالىيلار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ ئۆمەكنى قىزغىن قارشى ئالدى. ئىگىلىشىمىزچە، كۇچادا ئاممىۋى ئاساسى كۈچلۈك بولغان ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى بار ئىكەن. بۇ تەشكىلاتقا كۇچا ياشلىرىدىن ئېزىز يۈسۈپ (ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە)، مۇھەممەتنىياز ناسىروفلار يېتەكچىلىك قىلىدىكەن. ئۇلار كۇچادا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشلەردە ئورغۇن ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىپتۇ. بۇ خەۋەرنى مەن ئۈرۈمچىدىكى چېغىمدىلا ئاڭلىغانىدىم. كۇچادا

www.uyghurkitap.com

ياشلار ۋەكىللىرى ئۆمەكتىكى ئىبراھىم تۇردى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولدى. ئۇلار بىزگە كۇچانىڭ يېقىنقى ئەھۋاللىرىنى، ياشلار تەشكىلاتىنىڭ خىزمەتلىرىنى تونۇشتۇردى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن كۇچا خەلقى، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى يۇقىرى ئۆرلەپ، بىرمۇنچە ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانلىقىنى بايان قىلىشتى ۋە 11 بىتىم ئىمزالىنىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە كۇچادىكى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ياشلارغا قىلغان زىيانكەشلىكلىرىنى پاش قىلدى. ياشلار ۋەكىللىرىنىڭ پاش قىلىشىچە، كۇچا ساقچى ئىدارىسى 11 بىتىم ئىمزالىنىشىنىڭ ئالدىدا بىر تۈركۈم ئىلغار ياشلارنى قولغا ئالغانىكەن. 11 بىتىمدە 7 ۋىلايەتتە قولغا ئېلىنغان سىياسىي مەھبۇسلارنى دەرھال ئازاد قىلىش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلگىنى بويىچە، كۇچادىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى ئۆمەك كۇچاغا كېلىشتىن ئىلگىرى تۈرمىدىكى مەھبۇسلاردىن بىر تۈركۈمنى تۈرمىدىن بوشاتقانىكەن. ئۆمەك كۇچاغا يېتىپ كەلگەن كۈنى ئۆمەكنىڭ كۇچاغا كەلگەنلىكىنى قارشى ئېلىشقا چىققان ياشلارنىڭ كوچىدا ساقچى ئىدارىسىنىڭ تېررورلۇق ھەرىكىتىگە قارشى شۇئار توۋلىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ساقچى ئىدارىسى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇللىرىدىن ئېزىز يۈسۈپ، مۇھەممەتنىياز ناسىروف قاتارلىق ياشلارنى شۇ كۈنى كەچتىلا قولغا ئالغانىكەن. ئۆمەك كۇچاغا يېتىپ بارغان كۈننىڭ ئەتىسى كۇچا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كۇلۇبىدا ئۆتكۈزگەن ھەر ساھە ۋەكىللىرى قاتناشقان سۆھبەت يىغىنىدا، كۇچا ياشلىرىنىڭ ۋەكىللىرى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قولغا ئېلىنغان ياشلارنى تۈرمىدىن بوشىتىپ بېرىش توغرىسىدا ساقچى ئىدارىسىگە بۇيرۇق قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۆمەك خەلقنىڭ كۈچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن، كۇچا ساقچى ئىدارىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، قولغا ئالغان ياشلارنى دەرھال قويۇپ بېرىشنى بۇيرىدى. خەلقنىڭ كۈچلۈك تەلىۋى ۋە ئۆمەكنىڭ بېسىمى ئاستىدا كۇچا ساقچى ئىدارىسى قولغا ئالغان ياشلارنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۆمەك كۇچادا 3 كۈن تۇردى. كېيىن ئاڭلاشلارغا قارىغاندا ئۆمەك كۇچادىن يۈرۈپ كېتىشى بىلەنلا ساقچى ئىدارىسى قويۇپ بەرگەن ياشلار ۋەكىللىرىنى قايتىدىن قولغا ئالغان. كۇچادا بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ نەقەدەر ساختىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۆمەك تەركىبىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ پوزىتسىيىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر

كۇمۇشتە ئام ئۆلتۈرگەن قاتىل لىيەنجاڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشى، قاراشەھەر خەلقىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى بىلەن تۈرمىدىكى بىر تۈركۈم ياشلارنىڭ تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلىشى ۋە كۇچادا ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ كۈچلۈك تەلىپى بىلەن يەنە بىر تۈركۈم ياشلارنىڭ تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلىشى كەڭ ئىنقىلابىي ئاممىنى خۇشال قىلىدىغان ئىش بولدى. لېكىن سەپىرىمىزنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى قاراشەھەر ۋە كۇچادىكىدەك بولمىدى. ئۆمەكتىكى ئاساسلىق كۈچنى تەشكىل قىلىدىغان گومىنداڭ ئەربابلىرى ئىش مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز بولىدىغانلىقىنى سەزدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ پوزىتسىيىسى روشەن ھالدا ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىشلار ئۈرۈمچىدە جاڭ جىجوڭ ئاچقان ياشلار سۆھبەت يىغىنىدا ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپ ۋە نىشانىنىڭ ئەكسىگە قاراپ ماڭدى. ئاڭلىشىمچە، ئۆمەك ئۈرۈمچىدىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى گېنېرال جاڭ جىجوڭ ئۆمەكنىڭ تەشكىل قىلىنغانلىقىنى ئېلان قىلغان چاغدا «‹جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى›، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، ھەربىيلەرنىڭ خەلققە زۇلۇم قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ، جىنايىتى ئېغىر ئەمەلدارلارنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاشقا، جازالاشقا ھوقۇقلۇق» دەپ ئېيتقانىكەن. ئەمما ئۆمىكىمىز كۇچادىن ئايرىلغاندىن كېيىن بارغان جايلاردا ئىشلار سەل باشقىچە بولدى.

7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى باي ناھىيىسىگە كەلدۇق.

www.uyghurkitap.com

بۇ ناھىيىدە پەقەت بىر كېچىلا قوندۇق. لېكىن بۇ يەردە بىزنى ئىزدەپ كېلىدىغانلار كۆپ بولدى. ئۇلاردىن ئىگىلىشىمىزچە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى باي ناھىيىسىنى ئازاد قىلىپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، غۇلجىدىن كەلگەن بۇيرۇق بويىچە باي ناھىيىسىدىن چېقىپ كېتىپتۇ. باي ناھىيىسىدىكى گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى، ساقچى ئورۇنلىرى نۇرغۇن كىشىلەرنى «ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت قىلدىڭ» دەپ قاماپتۇ. قامالغانلارنىڭ بەزىلىرى تۈرمىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بايدىن چېكىنگەندە ئۇلارغا ئەگىشىپ بىللە چىقىپ كەتكەن ياشلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى، خوتۇن - بالىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى گومىنداڭ دائىرىلىرى تۇتۇپ كېلىپ ۋەھشىيلەرچە قىيناپتۇ.

7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ باردۇق. ئاقسۇدا ئۆمەكنى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ئاقسۇدىكى ئىنقىلابىي خەلق ۋە ياشلارنىڭ ئۆمەك بىلەن ئۇچرىشىشىنى توسۇش، ئۆمەكتىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەشنىڭ بىر چارىسى بولدى. بۇ ئىشلارنىڭ ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ۋە ئۆمەكتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. جاۋ شىگۇاڭ «ئاقسۇ ئانچە تىنچ ئەمەس، ئۆمەكنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ يەرلىك ئورۇنلار بىزگە مۇشۇ يەرنى راسلاپتۇ» دېدى. بۇ يەردە گومىنداڭ ھەربىي قىسىملىرى كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى ئىنقىلابىي ئاممىنى بىزگە يېقىنلاشتۇرماسلىق ئۈچۈن خىلمۇ خىل توسالغۇلارنى پەيدا قىلغان بولسىمۇ يەنىلا بىر قىسىم ئوت يۈرەك ياشلار بىزنى ئىزدەپ كېلىشتى. بىزمۇ تۈرلۈك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ، خەلق ۋەكىللىرىنىڭ بىزگە دېمەكچى بولغان دەرت - ئەلەملىرىنى ئاڭلاشقا تىرىشتۇق. ئۇلار بىزگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ يەرلىك فېئودال پومېشچىكلار، زومىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئىنقىلابىي ياشلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىپ يوشۇرۇن ياكى ئاشكارا ھالدا ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەنلىكىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ل. مۇتەللىپ باشلىق نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلابىي پەرزەنتلىرىنى نابۇت قىلغانلىقىنى چوڭقۇر قايغۇ بىلەن سۆزلەپ بەردى. بۇ ئېچىنىشلىق ئىشلارنى ئاڭلاپ ئىبراھىم تۇردى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەر قاتتىق قايغۇردۇق. مەرھۇم لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1939 — 1941 - يىللىرى ئۈرۈمچى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان چېغىدا مېنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ساۋاقدىشىم شۇنداقلا ئىبراھىم تۇردىنىڭ روھلۇق، جۇشقۇن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا بۇ شۇم خەۋەر ئىبراھىم تۇردى ۋە ماڭا قاتتىق تەسىر قىلدى. ئىبراھىم تۇردى شۇ ۋاقىتتا ھەممىگە خىتاپ قىلىپ: «بۇ مەرھۇم ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ ئاققان قېنى ھەرگىز بىكار كەتمەيدۇ. بىز زالىم، جاللاتلاردىن بۇ قىساسنى چوقۇم ئالىمىز» دېگەنىدى.

قەشقەر خەلقىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان ئىنقىلابىي روھى

بىز ئاقسۇدا 3 كۈن تۇرۇپ 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ باردۇق. بىز بارغان كۈنلەردە قەشقەردە رامىزان مەزگىلى ئىكەن. ئاپتوموبىلدا كېتىۋېتىپ چوڭ كوچىدا ئاتلىق ۋە پىيادە يۈرگەن بىرقانچە سەللىلىك موللىلارنىڭ قوللىرىدىكى چوڭ دەررىلەر بىلەن ئاياللارنى قوغلاپ يۈرۈپ «يۈزۈڭنى ياپ، دەۋزىخى» دەپ ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تىللاپ ئۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولدۇم. ئۈرۈمچى ۋە باشقا جايلاردا مۇنداق كۆرۈنۈشنى تېخى ئۇچراتمىغانىدىم. بۇ يەردىكى خەلق گومىنداڭ زالىم ئەمەلدارلىرىنىڭ مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن سىرت يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭمۇ زۇلمىغا ئۇچراپ خۇراپاتلىق ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، زومىگەر موللىلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قاتتىق غەزەپلەندىم. لېكىن سەپەر جەريانىدا بۇ خىل ئەھۋالنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ ئىككى خىل زۇلۇم ئاستىدا قاتتىق ئېزىلىۋاتقانلىقىنى

چوڭقۇر ھېس قىلدىم. ئۆمەكتىكىلەرنىڭ بىر قىسمىنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى ئىسمايىل باي دېگەن ئادەمنىڭ قورۇسىغا، يەنە بىر قىسمىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىناسىغا ئورۇنلاشتۇردى (بۇ ئىككى جاينىڭ ئارىلىقى يېقىن ئىكەن).

بىز قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى خەلقنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە قارىغاندا بىر قەدەر جۇشقۇن، ئىنقىلابىي روھىنىڭ ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق. قەشقەرگە بېرىشىمىز بىلەنلا قەشقەرنىڭ ھەر ساھە كىشىلىرى ۋە ياشلار ئارقىمۇ ئارقا كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشتى. قەشقەرگە بارغان كۈننىڭ ئەتىسى ھېيتگاھتىكى چوڭ كۆلۈبتا يىغىن بولدى. قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقلىرىنىڭ ۋەكىللىرى، ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى يىغىنغا قاتناشتى. يىغىننىڭ بېشىدا ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۋاڭ سۆز قىلدى. ئارقىدىن خەلق ۋەكىللىرى، زىيالىيلار ۋە ياشلار سۆز قىلدى. ئۇلار گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە ساقچى ئورۇنلىرىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە 11 بېتىمنى بۇزۇش پېيىگە چۈشكەنلىكىنى، ھەتتا تاشقورغان پارتىزانلىرىغا ھېسداشلىق قىلغان كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشتا ناھايىتى رەزىل ۋاستىلەرنى قوللانغانلىقىنى پاش قىلدى. يىغىن داۋامىدا بىر ياش سۆزگە چىقىپ ناھايىتى ھاياجانلانغان ھالدا غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى: «بۇ يىل 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۈرۈمچىدىن شىنجاڭ تىنچلىق ساقلاش شتابىنىڭ باش قوماندانى سۇڭ شىليەن دېگەن كىشى قەشقەرگە كېلىپ، مۇشۇ كۆلۈبتا ئېچىلغان چوڭ يىغىندا خەلق ۋەكىللىرىگە سۆز قىلىپ، خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى ئوچۇقتىن ئوچۇق ھاقارەتلىدى، ئۇ سۆزلەۋېتىپ ئالدىدىكى تەخسىدىن بىر تال گازىرنى ئاغزىغا سېلىپ چېقىپ ‹سىلەر تىنىچ ئۆتۈشۈڭلار كېرەك، ئەگەر دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنماي، تىنچ بولماي، ھەددىڭلاردىن ئاشىدىكەنسىلەر خۇددى ئاغزىمغا سالغان بىر تال گازىرنىڭ تەقدىرىدەك يەنچىلىپ تۈگەيسىلەر›، دەپ يىغىن قاتناشچىلىرىغا ھەيۋە قىلدى» دېدى. بۇ ياشتىن كېيىن سۆزگە چىققان بىرمۇنچە كىشىلەر سۇڭ شىليەننىڭ ھەيۋە قىلىپ قورقۇتۇشلىرىغا ۋە ھاقارەت قىلىشىغا قەتئىي قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتى. قەشقەردە ياشلار تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرى خېلى جۇشقۇن ئىكەن. مەن مەسئۇل بولۇپ ئېلىپ كەلگەن ئۈچ ۋىلايەتنىڭ گېزىت - ژۇرناللىرى ۋە «خانتەڭرى» ژۇرنىلىنى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇللىرىغا بەردىم. بۇنىڭدىن بۇرۇن يول ئۈستىدىكى ناھىيىلەردىمۇ ياشلار تەشكىلاتلىرى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا بۇ ماتېرىياللارنى تارقاتقانىدىم. بىز بارغان جايلار ئىچىدە ياشلارنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى قەشقەر بىلەن كۇچادا بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. قەشقەردە بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن قەشقەردىن چىقىپ يېڭىسار ناھىيىسىگە كەلدۇق. يېڭىساردا بىر كۈن توختاپ يەكەنگە يۈرۈپ كەتتۇق. يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ئەھۋالى بىز بېسىپ ئۆتكەن ناھىيىلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.

جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەكسىيەتچىلىكتە ئۇچىغا چىققان زالىم ئەمەلدار — جۇ فاڭگاڭ

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يەكەنگە يېتىپ باردۇق. شۇ چاغلاردا يەكەن ۋىلايەت ئىكەن. بۇ ۋىلايەتكە يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرى قارايدىكەن. يەكەندە ئۆمەكنى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ دېۋىزىيە شتابىغا چۈشۈردى. دېۋىزىيە شتابىنىڭ ئىشىكىدە ئەسكەرلەر پوست تۇرغاچقا، يەكەن خەلقى بىز بىلەن كۆرۈشۈشكە ئامالسىز قالدى. بىز چۈشكەن يېرىمىزدىن سىرتقا چىقىپ، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قاتارلىق جامائەت تەشكىلاتلىرىدا ئاما بىلەن ئۇچرىشىپ خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىدۇق. يەكەن شۇ مەزگىللەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ زوراۋانلىقى ئەڭ دەھشەتلىك جايلارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇ ھەقتە ئۈرۈمچىدىكى سۆھبەت يىغىنىدا كۆپ ئاڭلىغانىدىم. 7 - ئاينىڭ

29 - كۈنى بىز ھەر تەرەپ بىلەن سۆزلىشىپ، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ چوڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كۇلۇبىدا يىغىن ئېچىشنى قولغا كەلتۈردۇق. ئۆمەك بارغان ناھىيە، شەھەرلەردە مۇنداق ئاممىۋى يىغىنلارنى ئېچىپ كەلگەچكە، جاۋ شىگۇاڭ يەكەندە يىغىن ئېچىشنى چەكلەشكە جۈرئەت قىلالمىدى. يىغىندا ئىنقىلابىي ياشلار، زىيالىيلار گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەيۋىسىگە قارىماي، زالىم ئەمەلدارلار، ئىككى يۈزلىمچى مىللىي مۇناپىقلار، زومىگەر پومېشچىكلارنىڭ تۈرلۈك جىنايى قىلمىشلىرىنى دادىللىق بىلەن پاش قىلدى.

يەكەننىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭ ئىسىملىك بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ سېسىق نامى پۈتۈن ۋىلايەتكە، ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا پۇر كەتكەنىكەن. ئۇ ئەكسىيەتچىلىكتە، يەرلىك خەلققە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشتا ئۇچىغا چىققان قانخور ئىكەن. كېيىنچە ماتېرىياللاردىن كۆرۈشۈمچە، بۇرۇن جۇ فاڭگاڭ گومىنداڭنىڭ 3 ۋىلايەتكە قارشى ئۇرۇش قىلغان ئالدىنقى سەپ قوشۇنلىرى ئىچىدە خېلى چوڭ مەنسەپكە ئىگە كوماندىر بولۇپ، نۇرغۇن قېتىملىق ئۇرۇشلارغا ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان قانخور جاللات ئىكەن. شۇڭا ئۇنى بۇ يەردە چوڭلارلا ئەمەس كىچىك باللارمۇ تىللايدىكەن. ئاممىۋى يىغىندا مەركەزلىك ھالدا جۇ فاڭگاڭنىڭ نۇرغۇن جىنايى قىلمىشلىرى پاش قىلىندى. ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرنى مىسال ئېلىپ ئۆتسەكلا كۇپايە. جۇ فاڭگاڭ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خەلقنىڭ يۇرۇش - تۇرۇش ئەركىنلىكىنى قاتتىق چەكلىگەن. ئۇ يەكەندە بازار بولىدىغان كۈنى شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەتكۈزۈۋېتىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تارقاتقان يۇقىرالىق گۇۋاھنامىسى بىلەن شەھەرگە كىرىش - چىقىشنى مەجبۇرىي يولغا قويغان. يۇقىرالىق گۇۋاھنامىسى يوقلارنى شەھەرگە كىرگۈزمىگەن، شۇنداقلا شەھەردىن چىقارتمىغان. يەنە كېلىپ شەھەرگە كىرىدىغان دېھقانلاردىن يۇقىرالىق گۇۋاھنامىسىنى قولىدا تۇتۇپ ئەمەس بەلكى پېشانىسىگە قىستۇرۇپ كىرىشنى شەرت قىلغان. يۇقىرالىق گۇۋاھنامىسى يوق ياكى بولسىمۇ پېشانىسىگە قىستۇرمىغانلارنى ساقچىلار تۇتۇپ قالغان، بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا قاتتىق ئۇرۇپ جازالىغان، پاش قىلغۇچىلار يەنە ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ خادىمى ئەنۋەر يۈسۈپنىڭ يەكەنگە خىزمەت بىلەن كېلىپ جۇ فاڭگاڭ ۋە ئۇنىڭ قولچوماقلىرىنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشى بىلەن ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى پاش قىلدى. يەكەندە جۇ فاڭگاڭدەك مۇشۇنداق بىر زالىم ئەمەلدار شۇنچە زور گۇناھلارنى ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ يەنىلا ۋالىيلىق ئورنىدا قېلىۋەردى. مانا بۇ جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەسلى نىشانىدىن يىراقلىشىپ خەلقنىڭ تەلىۋىنىڭ ئەكسىگە قاراپ ماڭغانلىقىنىڭ دەلىلى. ئۆمەك باشلىقلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىدى.

جاڭ جىجۇڭنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى دەرھال قايتىشقا بۇيرۇشى

تەكشۈرۈش ئۆمىكىمىز يېڭىسار، قاغىلىق، گۇما ناھىيىلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى خوتەنگە يېتىپ باردى ۋە خوتەن ۋالىيى مەھكىمىسىگە ئورۇنلاشتى. خوتەننىڭ ۋالىيسى خا دىڭباڭ (ئەسلى ئىسمى نۇربەگ، ئۇيغۇر) ئىكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ ئادەم زالىملىق، مۇستەبىتلىكتە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ئانچە قېلىشمايدىكەن. بىز خوتەنگە بېرىشىمىزغىلا جاڭ جىجۇڭ خوتەن ۋالىي مەھكىمىسى ئارقىلىق ئۆمەككە تېلېگرامما ئەۋەتىپ، ئۆمەكنىڭ تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى دەرھال توختىتىپ تېزدىن ئۈرۈمچىگە قايتىشنى، قەشقەر يېڭىشەھەردە ئايروپىلان ساقلاپ، ئايروپىلان بارغاندىن كېيىن دەرھال يولغا چىقىشنى تاپىلاپتۇ. شۇڭا ئۆمىكىمىز خوتەندە ھېچقانداق پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانمىدى. ئەمما بىز — ئىبراھىم تۇردى باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە كىشى بارلىق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ قىسقىغىنە بىرنەچچە كۈن ئىچىدە خېلى كۆپ ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچراشتۇق. خوتەن

uyghurkitap.com

خەلقىنىڭ گومىنداڭنىڭ خوتەندىكى ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىغا، گومىنداڭنىڭ بۇ رايوندا يۈرگۈزگەن مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقى ئۈستىدە 1 - قول ماتېرىيالغا ئىگە بولدۇق. شۇ مەزگىللەردە خوتەندە تۇرۇۋاتقان ئابدۇقادىر ھەسەن باشچىلىقىدىكى زىيالىيلار بىزگە خوتەننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، خەلقىنىڭ دەرت - پەرياتىنى يۈرەكلىك بايان قىلدى. خوتەنگە بارغاندىن كېيىن ئۆمەك تەركىبىدىكى غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىدىن قاتناشقان ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتى سىرلىق تۈس ئالدى. خوتەندىن ئايرىلغىچە بىز ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى جاۋ شىگۇاڭدىن باشقىسىنى كۆرەلمىدۇق. كېيىن ئاڭلىشىمچە، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سايلامغا قانداق پوزىتسىيە تۇتۇش ھەققىدە يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن مەخپىي كېڭەش ئېلىپ بارغانىكەن.

ئۆمىكىمىز 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خوتەندىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. 6 - ئاۋغۇست قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە يېتىپ كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون شتابىغا چۈشتۇق. بۇ يەردە شتاب قورۇسىدىن سىرتقا چىقىش مۇمكىن بولمىدى. گارنىزون شتابىدا ئايروپىلان ساقلاپ بىر ھەپتىگە يېقىن تۇرۇپ قالدۇق، ئەمما خەلق بىلەن ئۇچرىشالمىدۇق. 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئەتراپىدا جاڭ جىجۇڭ ئەۋەتكەن كىچىك تىپتىكى ھەربىي ترانسپورت ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە قايتتۇق. ئۆمەر داموللا بىز بىلەن ئۈرۈمچىگە قايتماي قەشقەردە قېلىپ قالدى.

ئاخىرقى سۆز

جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى 36 كۈن ئىچىدە 5 ۋىلايەتنىڭ 13 ناھىيىسىگە بېرىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. لېكىن، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ ئازابىنى يەتكىچە تارتقان، ئېغىر ئالۋان - ياساق ۋە زۇلۇم دەستىدىن قەددى يادەك ئېگىلگەن جاپاكەش جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئالدىدا ھېچبىر ئەمەلىي ئىش قىلىپ بېرەلمىدى. 5 - ئايدا ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ياشلار سۆھبەت يىغىنىدا ياشلار ئوتتۇرىغا قويغان گومىنداڭنىڭ زالىم ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى پىكىر - تەلەپلىرىمۇ ئىشقا ئاشمىدى. زالىم ئەمەلدارلار بۇرۇن قانداق بولغان بولسا شۇ بويىچە قېلىۋەردى . . .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى» گە دائىر ئىشلارنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە 1996 - يىلى يازدا توپتوغرا 50 يىل بولدى.

ئىزاھلار:

① خەمىت سۇلتان — شۇ مەزگىللەردە ئۈرۈمچىدىكى يەر ئاستى تەشكىلات «دېموكراتىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى» نىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى، دەم ئېلىشقا چىققان كادىر.

② ئىبراھىم تۇردى — ئۈرۈمچىدىكى يەر ئاستى تەشكىلات «دېموكراتىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى» نىڭ مەسئۇلى ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «خانتەڭرى» ژۇرنىلى نەشرىياتىنىڭ باشلىقى ئىدى.

③ جاۋ شىگۇاڭ — 1946 - يىللىرى ئۈرۈمچىدىكى غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇھىم ئەربابلىرىدىن بىرى ئىدى. 1949 - يىل 9 - ئايدا «شىنجاڭ تىنچلىق ساقلاش گارنىزون شتابى» نىڭ مۇئاۋىن قوماندانى سۈپىتىدە گېنېرال تاۋ سىيۆ بىلەن بىرلىكتە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا تېلېگراممىا يوللاپ ھەقىقەتكە قايتقان. ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولغان.

④ ئۆمەر داموللا — شۇ مەزگىللەردە خەلقپەرۋەر دىنىي زات دېگەن توندا ئورۇنۇۋالغان ئىككى يۈزلىمچى مىللىي مۇناپىق ئىدى. كېيىنچە ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولغان، ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلدى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تارىخ يېتىشى ۋاراقلىغاندا

(تارىخىي خاتىرە)

مۇھەممەد ئىمىن قۇربانى

1935 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر خەلقىگە غەيرى بىر خەۋەر يېتىپ كەلدى، ئۇ بولسىمۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقى ئىدى، بۇيرۇقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «بۇرۇن قەشقەردە ئافاق خوجىنىڭ خېلى كۆپ يەر - زېمىنلىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر يىللىق ھوسۇللىرىدىن ئەۋلادلىرى بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن، لېكىن كېيىنكى كۈنلەردە شىئەندە ياشاپ كەلگەن بىر قىسىم ئەۋلادلىرى شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە يول توسۇلۇپ قېلىش سەۋەبىدىن 20 نەچچە يىللىق ئاشلىقتىن بەھرىمەن بولالمىغان، ئۇلار ھازىر تېگىشلىك ھەققىنى تەلەپ قىلىپ مەھكىمىمىزگە ئەرز قىلدى. تەپتىش قىلىشىمىزچە ئافاق خوجىنىڭ زېمىنلىرى قەشقەردە بولۇپ، يىللاردىن بېرى ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەسەررۇپ قىلىپ كەلگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەردىكى ئۇيۇشما مەزكۇر كىشىلەرنىڭ ئالالمىغان ھەققىلىرىنى بېرىشى لازىم ...». بۇيرۇققا ئۆلكە رەئىسى لى يۈڭ تەستىق سالغانىدى.

بۇ «بۇيرۇق» قەشقەر جەمئىيىتىدە زور غۇلغۇلا پەيدا قىلدى، چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئالىدىغىنى ھەربىرىنىڭ يىلىغا نەچچە 10 چارەك ئاش بولۇپ، 10 نەچچە كىشىنىڭ 20 نەچچە يىلغا ئالىدىغىنى بىر قانچە مىڭ چارەك ئاشلىقتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ ئاشلىقلارنى ھازىر بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى، بۇنچە كۆپ ئاشلىق ئۇيۇشمىنىڭ ئامبىرىدا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. يىللاردىن بېرى ئافاق خوجىنىڭ نامىدىكى ۋەقپە زېمىنلار ھەركىم، ھەر كىملەرنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، چىققان ھوسۇلنى ئەنە شۇلار ئىشلىتىپ كەلگەن، ھازىر ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يوق، بار بولغاندىمۇ ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا ئىشلىتىپ كەتكەن، كىشىلەر يەپ - ئىچىپ تۈگەتكەن مۇنچىۋالا كۆپ ئاشلىقنى ئۇيۇشمىنىڭ قايتۇرۇپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ۋەقپە زېمىننى يېقىندىن بېرى ئۇيۇشما ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئۇيۇشما تەمىنلەپ كېلىۋاتقان مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، دارىلئاجىز، دارىلئىتام، قېرى - چۆرى، مېيىپ، يېتىملارنىڭ خىراجەتلىرى ئەنە شۇ يەرلەرنىڭ كىرىمىدىن بېرىلىپ كېلىۋاتاتتى ۋە بۇندىن كېيىنمۇ يېتىم - يېسىرلارغا ئەنە شۇ كىرىمدىن تەمىنلەشكە توغرا كېلەتتى. مانا شۇ سەۋەبتىن قەشقەر جەمئىيىتى بۇ ھەق تەلەپ دەۋاسىنى رەت قىلدى.

بۇ رەت قىلىش ئۆرۈمچى ھۆكۈمىتىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى، — «قايتۇرۇش كېرەك» — دېگەن بېسىم كۈچەيگەنىدى. «ئۇيغۇر ئېلىدە زادى ئافاق خوجىنىڭ نېمىسى بار ئىدى؟!» دېگەن سوئال قەشقەر خەلقىنىڭ يۈرەك ساداسى ئىدى.

ئافاق خوجىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسى رەت قىلىنغاندىن كېيىن بۇ ھەقتە قەشقەردە چىقىدىغان «يېڭى ھايات» گېزىتى ئافاق خوجىنىڭ تەرجىمىھالى، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كۆرسەتكەن «خىزمەتلىرى» كەلتۈرۈپ بەرگەن قىرغىنچىلىقلىرى، خەلقنى ئۇزۇن يىللاپ نادانلىققا، خۇراپاتلىققا باشلىغان بىر «زات» ئىكەنلىكىنى ئاممىغا كەڭ تۈردە تونۇشتۇردى.

زېمىن مەسىلىسىدە: ئافاق خوجىنىڭ زېمىنى ئەينى زاماندا زالىم ھۆكۈمەت بىلەن تىل

بىرىكتۈرۈپ، خەلققە ئالۋاڭ - ياساق سېلىپ توپلىغان زېمىن ئىكەنلىكىنى، ھەر خىل ئالۋاڭ - ياساققا چىدىمىغان خەلق يەرلىرىنى تاشلاپ كەتكەنلىكىنى، ھەتتا بەزىلىرى ئافاق خوجىغا يەرلىرىنى سېلىق ھېسابىغا بىكارغا بېرىش بىلەن ئالۋاڭدىن قۇتۇلغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇن يەرلەر ئافاق خوجىغا مەنسۇپ بولۇپ كەتكەنلىكىنى، ئافاق خوجىنىڭ مال - مۈلكى جۈملىدىن يەر - زېمىنلىرى خەلقتىن تارتىۋېلىش بەدىلىگە كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ بۇ زېمىندا مىراسى يوقلۇقىنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇردى، بۇنى چۈشەنگەن خەلق: يەر — يەرلىكنىڭ، نېمە ھەققى بار ياقا يۇرتلۇقنىڭ، دېگەن «پەتىۋا» نى چىقىرىپ ئافاق خوجىنىڭ ئەۋلادىغا ھېچنىمە بەرمەيمىز، دېيىشتى.

بۇ ئىش ئافاق خوجا تەرەپدارلىرى بولغان بىر تۈركۈم ھوقۇقدارلارنىڭ ئوغىسىنى قايناتماي تۇرالمىدى. قەشقەردىكى ئافاق خوجىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دەيدىغان شۇم ئېغىزلار «غوجامنىڭ زېمىنىنى قايتۇرۇش كېرەك، ئەۋلادلىرىغا ھەققىنى تۆلەپ بېرىش كېرەك» — دەپ جار سېلىپ، مەخپى ھالدا ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە ئەرز سۇنۇپ قەشقەردىكى — ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى تاقىۋېتىشنى ياكى ئۇنىڭ ھېساباتىنى تەكشۈرۈشنى، ئۈرۈمچىنىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرۇشىنى تەلەپ قىلىشىپ، ھەق تەلەپ دەۋاسىنى ئاشكارا قوللىدى.

قەشقەردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بۇ مىراس ئېتىراپ قىلىنغاندا، ئۇيۇشما تەمىنلەيدىغان يېتىم - يېسىرلەر ئىگە - چاقىسىز قالىدىغانلىقى توغرۇلۇق قايتا - قايتا ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، مىراسخورلارنى يۆلەشنى ئاساس قىلغان ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى ئۇيۇشمىنىڭ مالىيىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرمىز ھەتتا ئۆتكۈزۈپ ئالىمىز، دەپ بېسىم قىلغان بولسىمۇ بۇ دەۋا بىر يىلغىچە سوزۇلۇپ كەتتى.

ئاخىرى ئۈرۈمچى «شىنجاڭ گېزىتى» باش مۇھەررىرى مەنسۇر ئەپەندى (ۋەتەن ئوغلى) باشچىلىقىدىكى ھېساب تەكشۈرۈش كومىسسىيىسى قەشقەرگە ئەۋەتىلدى. لېكىن ئۇلار قارىشلىققا ئۇچرىدى، زورلۇق كۈچ قوللىنىش خەۋپى تۇغۇلغاندا، بىر نەچچە قېتىم ئېچىلغان مەجلىسلەردە قەشقەرنىڭ قازىسى، ئۆلىما ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈۋالغانلىقى ھەممىنىڭ غەزىپىنى قوزغىغانىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۈرۈمچىدىن كەلگەن تەكشۈرۈش كومىسسىيىسى تەرىپىدىن تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغانلىقتىن، ئەمدى قەشقەر خەلقى ئالدىدا بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش كېرەكمۇ قانداق؟ — دېگەن سوئال تۇغۇلدى. خەلقنىڭ قان - تەرىگە كەلگەن بۇ مەبلەغلەرنى ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ھېچكىم خالىمايتتى. بۇ ھەقتە ھەيئەت تەشكىل قىلىندى، بىرقانچە قېتىملاپ يىغىنلار ئېچىلدى، كومىسسىيىگە ئەھۋال چۈشەندۈرۈلگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇلار ئۆزگىپىدە چىڭ تۇرۇۋەردى، سوركۇلۇش كۈچەيدى، تالاش - تارتىشلار كۆپەيدى، ئاخىرى ئىش خەتەرلىك باسقۇچقا كېلىپ قالدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن گارنىزون قوماندانى، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكىرى 6 - دېۋىزىيىنىڭ قوماندانى مەھمۇت مۇھىتى بىر ئۇيغۇرلۇق سالاھىيىتى بىلەن يىغىنغا قاتنىشىپ خەلق تەرەپتە تۇرۇپ پىكىر قىلىش قارارىغا كەلدى:

— ئەپەندىلەر - دېدى، ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ — سىلەر ئۇيۇشمىمىزدىن راستىنلا ھېساب ئالامسىلەر؟ ئۇيۇشمىمىز مالىيىسىدىكى توپلانغان مەبلەغ پۈتۈنلەي خەلقنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن ئۆشرە - زاكات، ئىئانە، مازار ۋەخپە كىرىمى قاتارلىقلاردىن كەلگەن. ئۇيۇشمىمىز بۇ كىرىم بىلەن نەچچە يۈزلىگەن قېرى، مېيىپ، ئىگە - چاقىسىز كىشىلەرنى ئاساس قىلغان دارىلئاجىزنى، نەچچە يۈزلىگەن يېتىمنى ئاساس قىلغان دارىلېتاملارنى باقىدۇ، ئۇلارنى ئوقۇتىدۇ، تەربىيىلەيدۇ، شەھەر ئەتراپلىرىدىكى يۈزلىگەن مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار بۇ كىرىملەر بىلەن تەمىنلىنىدۇ، بۇ ھەقتە نەچچە قېتىملاپ چۈشەنچە بەرسەك قۇلاق سالمىدىڭلار، سىلەرنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئۈمىدى،

(ئاخىرى 29 - بەتتە)

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىز باسقان ئىزلار

توختى سابىر

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

40 نەچچە يىللىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى مۇنداق بىر دەۋرىيلىكنى ئىسپاتلىدى: پارتىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە قاراتقان سىياسەتلىرى توغرا بولسا، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى يۇكسەك دەرىجىدە قوزغىتىلىپ، يېزا ئىگىلىك ـ قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدىن مول ھوسۇل ئېلىنسا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كارخانىلىرى جانلىنىپ روناق تاپىدۇ، كارخانا ئىقتىسادى گۈللىنىپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا — يېزا ئىگىلىكىدە مەسىلە كۆرۈلگەندە، — بۇ خىلدىكى كارخانىلاردىمۇ دەرھال مەسىلە كۆرۈلىدۇ، ئۈنۈم تۆۋەنلەپ كەيپىيات سۇسلىشىدۇ. بولۇپمۇ چوڭ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلار بازار تاپالمىغانلىقتىن تاۋارلىرى بېسىلىپ قالىدۇ، ھەتتا ئىشتىن توختايدۇ. ئىش ھەققىمۇ تارقىتالمايدۇ.

ئاپتوموبىل چوڭ رېمونت كەسپى بىلەن يۇكسەلگەن، تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە ئۆرلەۋاتقان شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» تراكتور زاۋۇتى تراكتور ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ، 2 يىلغا قالمايلا مۇشۇنداق ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى.

1960 ـ يىللىرى دۆلىتىمىزدە ئۇدا بىرقانچە يىل ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بەردى، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى زور ھەجىمدە چېكىنىپ كەتتى. خەلق گۇڭشېلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدان (فېرما) لىرىنىڭ تراكتور، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا قورسىقىنى بېقىشىمۇ ئىنتايىن تەسكە توختىدى (ئۇ چاغدا شەخسلەر تراكتور ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى سېتىۋېلىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى). بۇ ھال ئەمدىلا تراكتور ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن «ئۆكتەبىر» تراكتور زاۋۇتىغا قاتتىق زەربە بولدى. ئاز تۈركۈمدە ئىشلەپچىقىرىلغان تراكتورلارمۇ سېتىلمىدى. تراكتورلار قىش ـ ياز ئوچۇقچىلىقتا قاغجىراپ، توپا ـ چاڭ ئىچىدە تۇرۇپ قالدى. زاۋۇت خام ئەشيا سېتىۋالالمىدى، ئىش ھەققى تارقىتالمىدى. ئاخىرى تراكتور ئىشلەپچىقىرىش ئاساسەن توختىتىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى دۆلەتلەر قەرزنى سۈيلەپ، ئىنژېنېر، مۇتەخەسسىسلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى، تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ماتېرىيال، ئۈسكۈنىلەرنى بەرمىدى.

بۇ چاغدا بەزىلەر: رېمونتچىلىقنى تراكتور ياساشقا ئۆزگەرتىش خاتا، يەنىلا رېمونتچىلىقنى نىشان قىلىش كېرەك، دېسە، بەزىلەر: ئىشلەپچىقىرىش بۇ ھالەتتە تۇرسا، سىياسىي ـ ئىدىيىۋى تەربىيىنىڭ نېمە رولى بولسۇن؟ ـ دېيىشتى. زاۋۇت رەھبەرلىكى قىيىنچىلىقنىڭ ۋاقىتلىق ئىكەنلىكىنى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلانسىلا، زاۋۇت ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىپ كېتىدىغانلىقىنى، سىياسىي ـ ئىدىيىۋى خىزمەتنى كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى قايتا ـ قايتا تەكىتلىدى؛ قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ يوللىرى، تەدبىرلىرى ئۈستىدە ئىزدەندى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى ئاچتى. بازار ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشنى نىشان قىلدى. «خەلق، دۆلەت نېمىگە مۇھتاج بولسا، شۇنى ياساش» — بىزنىڭ شۇئارىمىز بولدى. شۇنىڭ بىلەن 2 يىلدا نەچچە مىڭ چويۈن مەش قۇيۇپ ساتتۇق. چويۈن قازان قۇيدۇق، كونا تۆمۈر ـ تەسەكلەردىن قېلىپلاشتۇرۇلغان ئۇسۇل بىلەن ناھايىتى چىرايلىق، پۇختا ساپلىقلارنى بېسىپ چىقتۇق. گۈرجەك، كەتمەن، ئورغاق، قىڭراق، چەيدۇ، پالتا، كەكە، ھەتتا چاشقان تۇتىدىغان باسماقلارنى ياسىدۇق. بىر تەرەپتىن ماشىنىلارنى چوڭ رېمونت قىلساق، بىر تەرەپتىن ئاپتوموبىل، تراكتور زاپچاسلىرىنى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقاردۇق. مەھسۇلاتلار بازار تېپىپ تۇرسىمۇ زاۋۇت زىيان تارتىشتىن قۇتۇلالمىدى. ئەھۋال يىلسېرى ياماىلاشتى. 1962 ـ يىلى زاۋۇتتىكى 3700 ئىشچىدىن 2600دىن كۆپرەكى قىسقارتىلىپ، زاۋۇتتا 1100دەك ئادەم قالدى. لېكىن ئەھۋالدا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى، «جان بېقىش مەھسۇلاتلىرى» مۇ «ئۆتمەس» بولۇپ قالدى. «قىلغىلى ئىش، بەرگىلى ئىش

ھەققى» بولمىغاچقا، زاۋۇت تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ قاتتىق سىناققا دۇچ كېلىۋاتاتتى.

دەل مۇشۇنداق چاغدا، پارتىيە يېڭى ئىگىلىككە قارىتىلغان فاڭجېن، سىياسەتلەرنى تەڭشەپ يېڭى ئىگىلىكنى جانلاندۇردى، شۇ قاتاردا زاۋۇتىمىزمۇ يۈكسىلىشكە باشلىدى. ۋەزىيەت ئۆڭشىلىشى بىلەنلا بىز «شەرق قىزاردى — 28» تىپلىق رېزىنكە چاقلىق تراكتورنى تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇق. كېيىنچە ئۇنىڭغا «490» تىپلىق ماتور ئورنىتىپ «قىزىل ئۆكتەبىر» دەپ نام بەردۇق. بۇ تراكتور ئەمەلىي مەشغۇلاتتا قاتناشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى يىلىغا 1000 دانە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى يىلىغا 3000 دانە ئىشلەپچىقىرىشقا كېڭەيتىلدى.

زاۋۇت تېخىمۇ ياخشى، تېخىمۇ ئەرزان تراكتور ئىشلەپچىقىرىشقا قەسەمىيات قىلىۋاتقاندا، مەملىكەت مىقياسىدا «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ كەتتى. زاۋۇت پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

زاۋۇتىمىز پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا، 17 يىللىق زىيان تارتىش تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، دەۋر بىلەن ماس ھالدا ئالغا قاراپ دادىل قەدەم تاشلىدى.

ئوغۇل بالىغا يەتمىش ئىككى خىل ھۈنەرمۇ ئازلىق قىلىدۇ

ئىشچى دېگەن «ئىشچى» ئاتىقىنى ئالسىلا ھېساب ئەمەس. ھەقىقىي ئىشچىلار سىنىپىغا كىرىدىغانلارمۇ خۇددى ئاتاقلىق ناخشىچىلار، ئۇسسۇلچىلار، سازەندىلەرنىڭ ئۆز ماھارىتى بىلەن خەلقنىڭ سۆيۈشىگە، ئالقىشىغا، داڭلىشىغا مۇيەسسەر بولغىنىدەك، ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرى تېخنىكا ماھارىتى، ئېسىل پەزىلىتى، ھۈنەردىكى نازۇكلۇق دەرىجىسى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ.

شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» تراكتور زاۋۇتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئەنە شۇنداق بىر تۈركۈم ئىنتىپاقلاشقان، قاتتىق جەڭ قىلالايدىغان، توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان، تېخنىكىدا پىشقان ماھىرلاردىن تەشكىل تاپقان قوشۇن. بىز بۇ زاۋۇتنىڭ ھەربىر سېخىنى مەلىكىلىك، پىشقان ماھارەتچىلەرنى يېتىشتۈرىدىغان «بۆشۈك»، ھەر بىر ئىشچى تېخنىكنى «تېخنىكا كانى» دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ئۇلار 40 يىل جەريانىدا توختاۋسىز يېڭى - يېڭى مۆجىزىلەرنى ياراتتى، ئۇلار ئۆلكە، رايون، كەسىپ - بۆلۈم ھالقىغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تورلىرىنى قۇرۇپ، ئەلا، داڭدار مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلاتلىرى كۆپ قېتىم مىنىستىرلىك، ئاپتونوم رايون بويىچە 1 - دەرىجىلىك ئەلا، داڭدار مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى؛ زاۋۇت مەملىكەت بويىچە 2 - دەرىجىلىك كارخانا، ئاپتونوم رايون بويىچە 1 - دەرىجىلىك كارخانا دېگەن شەرەپلىك ناملارغا ئېرىشتى.

بۇ زاۋۇتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاقىت قارىشى، سۈپەت قارىشى، ئۆلچەم قارىشى، ئىنتىزام قارىشى مۇقەددەس ئېتىقاتتەك كۈچلۈك بولۇپ، بۇ، ئۇزاقتىن بۇيان ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ئايلانغان. ئۇلار يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىپە تاپشۇرسا، ئەزەلدىن باش تارتىپ باقمىغان؛ باشقىلار تېخنىكىلىق ياردەم سورىغاندا، ئەزەلدىن رەت قىلىپ باقمىغان؛ ئۇلار كۈچلۈك كوللېكتىپچىلىق روھقا، ئويۇشۇش كۈچىگە، پولاتتەك ئىنتىزامغا ئىگە. ئۇلار سۈپەتسىزلىك — نومۇس، دەپ بىلىدۇ؛ ئۇلار: ئىنتىزام - قانۇن، قاتتىق ئىنتىزام بولمىغان زاۋۇتتىن يارامسىز خادىم، يارامسىز مەھسۇلات چىقمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلاردىكى بۇ خىل ئالىي، بۇ خىل كۈچ نەدىن كەلگەن؟ جاۋاب: چېنىقىشتىن، تەربىيىلەشتىن، يېتىشتۈرۈشتىن كەلگەن!

مەن تۆۋەندە زاۋۇتنىڭ 40 يىللىقىنى خاتىرىلەش (1950 — 1990) مۇناسىۋىتى بىلەن ئىشلەنگەن «چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» دە ئەنگە ئېلىنغان بىر قىسىم ئەمەلىي مىساللار بىلەن بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىماقچىمەن:

— 1953 - يىل 5 - ئايدا 750 كىلوۋاتلىق سەلياركا گېنېراتورىنى قۇراشتۇرۇپ توك تارقىتىپ، زاۋۇت ئېھتىياجلىق توكنىڭ 60% نى ھەل قىلدى.

— 1958 - يىل 4 - ئايدا 15 كۈن سەرپ قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ پولات ماتېرىياللىرىنى ئىشلىتىپ، شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇس قۇراشتۇرۇپ چىقتى.

— 1958 - يىل 5 - ئايدا 4 كۈن ئىچىدە شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم ئاپتوماتىك موللاقچى پرىنسىپ ياساپ چىقتى.

— 1958 - يىل 5 - ئايدا 23 كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم 24 ئات كۈچىگە ئىگە رېزىنكە چاقلىق «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ماركىلىق تراكتورنى ياساپ چىقتى.

— 1964 - يىل 6 - ئايدا «شەرق قىزاردى — 28» تىپلىق تراكتور تۇنجى تۈركۈمدە ئىشلەپچىقىرىلدى.

— 1964 - يىل 10 - ئايدا 16 ئۆلكىدىن كەلگەن مۇتەخەسسىسلەر، ۋەكىللەر: « ‹شەرق قىزاردى — 28› » تىپلىق تراكتورنىڭ ئىقتىدارى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن ‹T 3B—24› نىڭ تېخنىكىلىق ئىقتىدارىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەپ باھالىدى.

— 1965 - يىل 10 - ئايدا «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىلنىڭ ئاستى يان كورۇپكا بۆلىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىجازەتنامىسى ئالدى.

— 1966 - يىل 6 - ئايدا «شەرق قىزاردى — 28» تىپلىق تراكتور تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى، يىل ئاخىرىغىچە 120 دانە ئىشلەپچىقىرىلدى.

— 1966 - يىل 8 - ئايدا «قىزىل ئۆكتەبر — 40» تىپلىق تراكتور سىناق تەرقىسىدە ياسىلىپ، ئەمەلىي مەشغۇلاتقا قويۇلدى.

— 1966 - يىل 8 - ئايدا ۋۇخەندە چاقىرىلغان 1 - قېتىملىق مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش نەق مەيدان يىغىنىدا، بۇ زاۋۇت مەملىكەت بويىچە كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغان 13 نۇقتىلىق تراكتور زاۋۇتىنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى، يىلىغا 3000 تراكتور ئىشلەپچىقىرىش قارار قىلىندى.

— 1973 - يىل 6 - ئايدا «495» تىپلىق سەلياركا ماتورىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى.

— 1979 - يىل 9 - ئايدا «شەرق قىزاردى — 28 G » تىپلىق تراكتور مەملىكەتلىك باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى.

— 1981 - يىل 5 - ئايدا «XPB—2» تىپلىق «قار ئۈچقۇنى» ماركىلىق كىر ئالغۇنى ياساپ چىقتى. 1982 - يىلى يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىش ئىجازەتنامىسى بەردى.

— 1982 - يىل 3 - ئايدا«XJ—120» تىپلىق كىچىك 4 چاقلىق تراكتوردىن 199 ى تۇنجى تۈركۈمدە بازارغا سېلىندى.

— 1983 - يىل 5 - ئايدا كىچىك 4 چاقلىق تراكتورغا يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن كىچىك پرىستىپ تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى.

— 1983 - يىل 7 - ئايدا زاۋۇت 90 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىپ، 17 يىللىق زىيان تارتىش تارىخىغا خاتىمە بەردى.

— 1984 - يىل 1 - ئايدىن 8 - ئايغىچە 1 مىليون 866 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىپ، يىللىق پىلاننى مۇددەتتىن 4 ئاي بۇرۇن تاماملىدى.

— 1985 - يىل 3 - ئايدا ئېيىغا 1000 دانە تراكتور ياساش رېكورتى يارىتىلدى.

— 1986 - يىل 8 - ئايدا مەملىكەت بويىچە كىچىك 4 چاقلىق تراكتورلارنى باھالاشتا «ئۆكتەبر» تراكتور زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان كىچىك 4 چاقلىق تراكتور 4 - گۇرۇپپا بويىچە 1 - بولدى.

— 1986 - يىل 10 - ئايدا يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان «TY2015» تىپلىق سەلياركا ماتورلۇق ئاپتوموبىل ياسىلىپ، باھالاشتىن ئۆتكۈزۈلدى.

— 1989 - يىل 6 - ئايدا «XJ—150» تىپلىق تراكتور تۇنجى قېتىم قورغاس ئارقىلىق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىندى.

— 1989 - يىلى « XJ—120» بىلەن « XJ—150» تىپلىق تراكتور ماشىنىسازلىق مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن 1988 - يىللىق ئەلا مەھسۇلات، دەپ نام ئالدى.

— 1990 - يىلى 15 مىڭ دانە كىچىك 4 چاقلىق تراكتور، 200 دانە «شىنجاڭ 500» تىپلىق تراكتور بازارغا سېلىندى.

— . . . . .

مەن بۇ زاۋۇتتىكى دوستلىرىم، ئۇستازلىرىم، تېخنىك - ئىنژېنېرلارنىڭ ھۈنەر - سەنئەتتىكى يۇقىرى ماھارىتىدىن، ئىسىل ئەنئەنىسىدىن، ئىپتىخارلىق روھىدىن، ئويۇشقاقلىق پەزىلىتىدىن، يۇقىرى ئۆرلەش روھىدىن، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقمايدىغان جاسارىتىدىن، ئاددىي - ساددىي تۇرمۇش ئادىتىدىن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشتەك كۈرەش روھىدىن پەخىرلىنىمەن!

مەن ئۇلارغا قاراپ ھېمىشەم: ئوغۇل بالىغا يەتمىش ئىككى خىل ھۈنەر ئازلىق قىلىدىكەن، دېگۈم كېلىدۇ.

مەھسۇلاتنىڭ ئۆلچىمى بولغىنىدەك، ئىشچىنىڭمۇ ئۆلچىمى بولىدۇ

«ئىشچى» دېسە، بەزى كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېكرانىدا جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى «ماي چاپان» لار ئەكس ئېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشچىنىمۇ، ئۆزىنىمۇ چۈشەنمىگەنلىك. پىشقان، مەلىكىلىك ئىشچىلار — ئالتۇندىنمۇ قىممەتلىك. ئېلېكترون - ئۇچۇر دەۋرى ئىشچىلاردىن تېخىمۇ چوڭقۇر بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەت تەلەپ قىلماقتا.

ئىشچىلارنىڭ تەربىيىلىنىشىگە مەھسۇلات سۈپىتىگە ئەھمىيەت بەرگەندەك ئەھمىيەت بەرگەندىلا، كارخانا غەلىبە قىلىدۇ، ئەكسىچە ئىش تۇتقان كارخانىلار مەغلۇپ بولىدۇ. شىنجاڭ «ئۆكتەبر» تراكتور زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنىڭ قاتتىق سۆڭەك، كۆپ ماھارەت ئىگىلىرىدىن بولۇپ چىقالىشى ئۇزۇن يىل قاتتىق تەلەپ، يۇقىرى ئۆلچەم بويىچە تەربىيىلىنىپ چىقىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بۇ زاۋۇتتىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ئالساق، ئەسلىمەمىنىڭ ئالدىنقى بابلىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، ناھايىتى جاپالىق يىللاردا ئىشچىلار سىنىپى سېپىگە قوشۇلغان، پارتىيە رەھبەرلىكىدە، خەنزۇ ئۇستىلار، تېخنىكلارنىڭ ھەر تەرەپلىمە ياردىمى، كۆڭۈل بۆلۈشى، تەربىيىلىشى نەتىجىسىدە، قاتمۇقات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، سىياسىي، كەسپىي، تېخنىكا جەھەتلەردە خەنزۇ

www.uyghurkitap.com

يولداشلاردىن قېلىشمايدىغان ماھارەت ئىگىلىرىدىن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. ھازىر ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ئىستانوك ماھىرى، ماھىر سېلىسار، سۇۋاركا ماھىرى، قۇيما ماھىرى، سوقما ماھىرى، قۇراشتۇرغۇچىلار، مېخانىكلار، رېمونتچىلار، باشقۇرغۇچىلار، تېخنىكلار، ئىنژېنېرلار، شوپۇرلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقتى.

مەن تۆۋەندە زاۋۇتنىڭ 40 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن تۈزۈلگەن «چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» دە ئەنگە ئېلىنغان (1950 — 1990) بىر قىسىم مىساللاردىن بۇ زاۋۇتنىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتە قانچىلىك كۆچ سەرپ قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمەن:

— 1954 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى 1 ـ ئەۋلاد ئاز سانلىق مىللەت ئىشچىلىرىنى تەربىيىلەش مەقسىتىدە، مىللىي تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى قۇرۇلدى. 120 مىللىي شاگىرت ئوقۇشقا قوبۇل قىلىندى.

— 1954 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تراكتور رېمونتچىلىقى بويىچە كۇرس ئېچىلىپ، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى 8 ئاي دەرس ئۆتتى.

— 1956 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىشتىن سىرتقى مەكتىپى قۇرۇلدى. 800 ئادەم 32 سىنىپقا بۆلۈنۈپ ئوقۇدى، بۇ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ %57 نى ئىگىلىدى.

— 1958 ـ يىل 9 ـ ئايدا 3 يىللىق يېرىم ئوقۇپ، يېرىم ئىشلەش ئوتتۇرا تېخنىكوم كۇرسى ئېچىلدى، 60 خەنزۇ، 40 مىللىي كورسانت ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

— 1960 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئىشتىن سىرتقى ئالىي تېخنىكوم سىنىپى ئېچىلدى، 50 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ئالىي ماتېماتىكىدىن دەرس ئۆتۈلدى.

— 1976 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «21 ـ ئىيۇل» ئىشچىلار ئالىي مەكتىپى بىلەن «21 ـ ئىيۇل» ئىشچىلار ئىشتىن سىرتقى مەكتەپلىرى ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

— 1984 ـ يىل 6 ـ ئايدىن 1986 ـ يىل 12 ـ ئايغىچە 20 قارار كۇرس ئېچىلىپ، 35 ياشتىن تۆۋەن 730 نەپەر ياش ئىشچىغا «جۇڭگو ھازىرقى زامان تارىخى»، «ئىلمىي سوتسىيالىزمدىن ساۋات»، «جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تارىخىي بۇرچى» قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى، ھەر قاراردا 30 — 40 ئىشچى پۈتۈن كۈن ئۆگەندى.

— . . . . . .

يۇقىرىدىكىلەر ناھايىتى ئاز بىر قىسىم مىسالدىنلا ئىبارەت.

سۆپەت باشقۇرۇش، مەشغۇلات قائىدىلىرى، ۋاقىت تۈزۈمى، مۇكاپاتلاش ـ جازالاش بەلگىلىمىلىرى، ئۆلچەم باشقۇرۇش نىزاملىرى، — ھەرقانداق رەھبەرنىڭ ئالمىشىشىدىن قەتئىينەزەر، — ئۇلارنىڭ دەستۇرى بولۇپ كەلمەكتە. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ھەممە ئىشتا ئۆزلىرى باشلامچىلىق قىلاتتى، قىيىن ئىشلاردا ئۆزلىرى ئۈلگە كۆرسىتىپ ئىشلەپ بېرەتتى.

پېشقەدەملەرنىڭ مۇنۇ ئەقلىيە سۆزى ھازىر ئېسىمدىن چىقمايدۇ:

— قاتتىق باشقۇرۇلمىغان ئورۇندىن يارامىلىق ئادەم چىقمايدۇ.

— يارامىلىق ئادەملەر بولمىغان ئورۇندىن يارامىلىق مەھسۇلات چىقمايدۇ.

يۇقىرى ماھارەت قاتتىق باشقۇرۇشتىن كېلىدۇ

مېنىڭ ئىشچىلار قوشۇنى ئىچىدە ئۆتكۈزگەن 40 نەچچە يىللىق ئەمەلىيىتىمدىن ئومۇملاشتۇرۇلغان مۇنداق بىر يەكۈن بار:

— قاتتىق باشقۇرۇلمىغان كارخانىدىن يارامىلىق خادىم چىقمايدۇ؛ يارامىلىق ئادەملىرى بولمىغان كارخانىدىن يارامىلىق مەھسۇلاتمۇ چىقمايدۇ. يۇقىرى ماھارەت قاتتىق تاۋلىنىشتىن ھاسىل بولىدۇ. قاتتىق تاۋلىنىش قاتتىق باشقۇرۇشتىن كېلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر كارخانىدا بارلىق پائالىيەت، مەشغۇلات بىر تۇتاش پىلان، ئۆلچەم، تۈزۈم ۋە ۋاقىت بىرلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. پىلان بەلگىلەنمىگەن ئىش تۈرى، ئۆلچىمى يوق مەھسۇلات، ۋاقتى بەلگىلەنمىگەن خىزمەت تۈرى بولمايدۇ. يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئاپتوماتىك لىنىيىلەردە ئىشلەيدىغانلار ئۇچۇن، مىنۇت، سېكۇنتقىچە، ئۆلچەم، ۋاقىت ئالدىقاچان بەلگىلىنىپ قانۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن ھەربىر مەھسۇلاتتا قىلچىلىك سەۋەنلىككىمۇ يول قويۇلمايدۇ.

مەندە بىر ئومۇملاشتۇرۇلغان تەجرىبە بار: ئەگەر بىر كارخانا (مەيلى ئۇ چوڭ، ئوتتۇرا ياكى كىچىك كارخانا بولسۇن) قۇرۇلۇشى بىلەنلا ئىلمىي ئۇسۇلدا قاتتىق باشقۇرۇلسا، بۇ خىل تۈزۈمنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرالىسا، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ كارخانىدا بىر يۈرۈش ئىستىل، ياخشى ئەنئەنە، ياخشى ئادەت ـ پەزىلەتلەر شەكىللىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ، ئاخىرىدا شۇ كارخانىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالىدۇ. رەھبەرنىڭ يەڭگۈشلىنىشى، ئىشچىلارنىڭ ئەۋلاد ئالماشتۇرۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ

(ئاخىرى 19 ـ بەتتە)

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

ئاتالمىش «تۈركىستان» ھەققىدە

ۋاڭ جىلەي

1

تۈرك دېگەن بۇ نام جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق، بۇ نامنىڭ بىر ئىرق ياكى بىر مىللەت نامى بولۇپ شەكىللىنىشى كېيىنكى ئىش. تۈركلەرنىڭ بىر ئىرق ياكى بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىگە زادى قانداق ئامىلنىڭ سەۋەب بولغانلىقى مۇنازىرە ۋە تەتقىق قىلىپ بېقىشقا تېگىشلىك مەسىلە، قانداشلىق نەزەرىيىسى بويىچە ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر ئىرق ياكى بىر مىللەتنىڭ ساپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قەبىلە، ئۇلۇس، ئىرق ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىڭىشىش — قارىشى تۇرۇپ بولغىلى بولمايدىغان ھادىسە. ئىقتىسادىي ئامىلنى ئېلىپ ئېيتساق، بىر مىللەت چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشىمۇ مۇمكىن، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىمۇ مۇمكىن، كاپىتالىستىك ئىگىلىك باسقۇچىغا كىرىپ بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا مىللەتلەر شەكىللەنمىگەن دېيىش ئەقىلغا سىغمايدۇ. تىلنى مىللەت ياكى ئىرق ئايرىشنىڭ ئامىلى دەپ ھېسابلاشتىمۇ بەزى مەسىلىلەر مەۋجۇت. بۇ ھەقتە ستالىنمۇ توختىلىپ ئۆتكەن. مەدەنىيەت ئېڭى ۋە پسىخىكىسى بولسا دەۋرنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان، مەسىلەن: ئوخشاش بىر ئۇيغۇر مىللىتى بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئوخشىمىغان مەزگىللەردە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئېڭى ۋە ئاڭ فورماتسىيىسىمۇ ئوخشاش بولمىغان. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئامىللار ئىچىدە پەقەت تىل ۋە قان سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىل بىر قەدەر مۇقىمدەك تۇرىدۇ. ئەگەر بۇنى ئاساسىي ئامىل دەپ ھېسابلىساق تۈرك سىستېمىسىدىكى ئۇلۇس ياكى مىللەتلەرنى تۈركىي ئۇلۇس ياكى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەردىن سەل بۇرۇن جۇڭگونىڭ غەربىي - شىمالىدا مەيدانغا كەلگەن قاڭقىللار، تېلېلارنى كۆپچىلىك تۈرك ئۇلۇسلىرى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ جەھەتتە مەسىلە يوق، ئەلۋەتتە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھۇنلارمۇ ئىلىم ساھەسىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر تەرىپىدىن تۈركلەرگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ، تۈركلەر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن ياشىغان كۆپلىگەن ئۇلۇسلار مەسىلەن: سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، قىرغىز، قارلۇق، تۈرگەش قاتارلىقلارغا تېخىمۇ قىل سىغمايدۇ.

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتىكىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، شۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلاپ ھازىرقى شەنشىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىرگەن. غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى يۈۋېنچىن بىلەن تۈركلەر ئۆزى مىللىي قەھرىمانىمىز دەپ ئاتايدىغان بۇمىن قاغان ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشكەن. VI ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە تۈركلەر تەرەققىي قىلىپ «شەرقتە لياۋ خەينىڭ غەربىدىن غەربتە بالقاش كۆلىگىچە 10 مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن، شىمالىي دېڭىزغىچە 5000 — 6000 چاقىرىم كېلىدىغان تېررىتورىيىگە ئىگە چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى. مەيلى

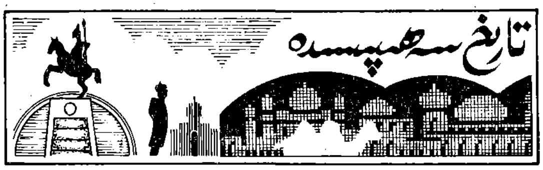

سوي سۇلالىسىنىڭ ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بولسۇن، تۈركلەر جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بىر كۈچ ئىدى. ئەمما، تاڭ تەيزۇڭ ۋە تاڭ گاۋزۇڭ (Ⅶ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى) دەۋرىدە شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرىدىن بولۇپ قالدى. كېيىنچە تۈركلەر تارىخىي ماتېرىياللاردا ئانچە تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە پەقەت ۋاڭ يەندېنىڭ «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدىلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا جەنۇبىي تۈركلەر، شىمالىي تۈركلەر، چوڭ چۇمۇل، كىچىك چۇمۇل، ياغما، قارلۇق، قىرغىز قاتارلىقلارنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. شۇندىن كېيىن تۈركلەرنىڭ ئىسمى ئانچە بەك تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنداق بولسا تۈركلەر نەگە كەتتى؟ تۈركلەر نەدە؟

ئافغانىستاننىڭ شىمالى قىسمىدىن تېپىلغان جۇغراپىيىگە ئائىت پارسچە ئەسەر «ھۇدۇدۇلئالەم» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارغا نۇرغۇن ئۇلۇسلار تارقالغان بولۇپ، ئۇلار گەرچە تۈرك دەپ ئاتالمىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئۇلۇسلار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق ئۇلۇسلارنىڭ بىرى ئوغۇزلار بولۇپ، ئۇلار شەرقتە ئېرتىش دەرياسىدىن غەربتە ۋولگا دەرياسى بويلىرىغىچە، جەنۇبتا كاسپىي دېڭىز بىلەن ماۋرا ئۇننەھىر ئەتراپىدىكى زېمىنغا تارقالغان ئىكەن. قالغانلىرى قىماقلار، پەچەنەكلەر، قىپچاقلار، ماجارىيلار بولۇپ، ئۇلار روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلارغا تارقالغان. كېيىن ئوغۇزلار تەدرىجىي ھالدا غەربكە كۆچكەنلىكتىن قاسار، تۈركمەن، سالجۇق، ئوسمانىيلار قاتارلىق ناملار ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيالاردا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردە ئۆز ئەجدادىنىڭ نامىنى قەبىلە نامى قىلىپ قوللىنىدىغان بىر ئادەت بار ئىدى. شۇڭا ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار قەبىلە نامىنىلا قوللىنىپ كەلدى. شۇڭا تۈرك دېگەن بۇ نام ئۇنتۇلۇپ كەتتى.

2

ئەگەر بىز مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە مۇشۇنداق قارايدىغان بولساق، تۈركىي مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانلىرى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، قاراقالپاق قاتارلىقلاردىن باشقا جۇڭگودا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، سالا، يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لار، سىبىرىيىدە ياقۇت، ئالتاي، خاكاسلار؛ ۋولگا دەرياسى بويىدا تاتار، باشقىرت، چۇۋاشلار؛ كاپكاز رايونىدا ئەزەر، قۇمىق، قاراچاي، بالقار، قارا پاپاق، ئەزەربەيجانلار؛ تۈركىيىدە تۈركلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا باشقا ئۇششاق تۈركىي مىللەتلەر بار. دۇنيادىكى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئاساسلىقى ئاسىيا قىتئەسىدە ئولتۇراقلاشقان دەپ قارىلىدۇ.

تۈركلەر تارقالغان جايلارنىڭ يەر ناملىرى يەنىلا بۇرۇنقى كونا ناملاردىن ئىبارەت. چۈنكى تۈركلەرنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى Ⅵ ئەسىردىن كېيىنكى ئىش بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردىكىلەر ئەڭ بۇرۇنقى ئاھالە ھېسابلانمايتتى. شۇڭا ھازىر «تۈركىستان» دېگەن ئىسىمنىلا ئىزاھلاپ ئۆتسەك كۇپايە. بۇ يەر نامىنى « 突厥斯坦 » دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك ئىدى، ئەمما ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان نېمە ئۈچۈندۇر كىشىلەر ئۇنى « 土耳其斯坦 » دەپ يېزىپ كەلدى. مېنىڭچە، بۇنىڭدىكى سەۋەب پانتۈركىزم ئىدىيىسىدىن بولسا كېرەك، چۈنكى پانتۈركىزمنىڭ مەركىزى تۈركىيە. تۈركىيىلىكلەر تۈركىيە چېگرىسىنىڭ سىرتىدىكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى تاشقى تۈركلەر دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى تۈركلەرنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. بۇرۇن نۇرغۇن كىتابلاردا تۈركىي تىل تۈرك تىلى دەپ، تۈركىي مىللەتلەر تۈرك مىللىتى دەپ يېزىلىپ كەلگەندى.

uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

بەزى تەرجىمە ئەسەرلىرىدىمۇ چەتئەل تىلىدىكى تۈركىي مىللەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان TurKS دېگەن خەت تۈرك دەپ تەرجىمە قىلىنىپ كەتكەنىدى، بۇ تۈركىي مىللەتلەر ۋە تۈركلەرنىڭ تارىخىنى چۈشەنمەسلىكتىن كېلىپ چىققان. بۇ پارسچە ئاتىلىپ قالغان يەر نامى بولۇپ، دەۋرنىڭ تەرەققىياتى ۋە تۈركلەرنىڭ كۆچۈپ يۆرۈشى تۈپەيلىدىن بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار ئۆزگىرىپ تۇرغان، دەسلەپتە تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئوتلاقلاردا ياشىغان بولۇپ، ئۇ چاغلاردا ھازىرقى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى جايلار ئارىئانلارنىڭ يېرى بولغانىدى. شۇڭا بۇ جايلارنى «تۇركىستان» دەپ ئاتاش ئەقىلغا سىغمايدۇ. تۈركلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتى مىلادى VI ئەسىردىن كېيىن يەنى پارسلارنىڭ ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئەرەب تارىخچىسى تەبەرىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، قەدىمكى زاماندا ئارىئانلاردىن بولغان ئارىش ئىسىملىك بىر مەرگەن پادىشاھ مەنۇچېھرنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئوقيا ئاتقان بولۇپ، ئوق نەگە چۈشسە شۇ يەر چېگرا قىلىپ بېكىتىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا شۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئايرىلغان تۇركىستان بىلەن پارس چېگرىسى ھازىرقى ئامۇ دەرياسى ئىدى. كېيىن ئەرەبلەر ساسانىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ كۆچىنى تەدرىجىي ھالدا ماۋرا ئۇننەھردىن سىقىپ چىقاردى. نەتىجىدە بۇ يەر ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى. شۇڭا مىلادى IX ~ XI ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيونلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان تۈركىستاننىڭ ئورنى شىمال ۋە شەرق تەرەپلەرگە سۈرۈلۈپ كەتكەن. قىسقىسى ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى «تۇركىستان» نىڭ مەنىسى ئۆزگىرىشچان بولۇپ ھازىرقى بىلەن ئوخشىمايتتى.

3

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ئەمەلىيەتتە X ئەسىردە سامانىيلار خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن باشلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قاراخانىيلار خانلىقى، غەزنەۋىيلەر خانلىقى، سالجۇقىيلار خانلىقى، خارەزىم خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان. بۇ دەۋردە تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن قەبىلىلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ كۆچمەنلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ھەمدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ۋە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن توي قىلغان. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر تىل - مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەت، تەن قۇرۇلۇشى، ئىقتىسادىي تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتلەردە تەدرىجىي ھالدا تۈركلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ كەتكەن.

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن بىرى بولغان ئۆزبېكلەر جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ماۋرائۇننەھر ۋە خۇراساندىكى تېمۇرىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر قانچە ئۆزبېك خانلىقىنى قۇرغان، نەتىجىدە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىمۇ نۇرغۇن ئۆزبېك ئاھالىسى پەيدا بولۇپ يېڭى بىر يەر نامى ئافغانىستان تۇركىستانى — دېگەن نام مەيدانغا چىقتى.

بۇ ۋاقىتتا تۈركلىشىش قەدىمى گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان بولسىمۇ، ئىرانلىقلار ۋە پارس تىلىنىڭ كەڭ تارقىلىشىنى يوقىتا چىقىرالمىغانىدى. سىكرەين بىلەن روس بىرلىشىپ يازغان «ئاسىيانىڭ كىندىكى» ناملىق كىتابتا بەزى كىشىلەرنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان سۆزلەر نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، تۈزلەڭلىك رايونلاردىكى ئىران ئىرقىدىكىلەر تاجىكلار، پامىر ئېگىزلىكىدىكى ئىران ئىرقىدىكىلەر قۇلچاقلار دەپ ئاتالغانىدى. بۇ ئىككى خىل كىشىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى: 1) باكتىرىيە ۋە سوغدىياندىكى يەرلىك ئىران ئىرقىدىكىلەرنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. 2) خارەزمدىن كۆچۈپ كەلگەن بۇخارالىق كۆچمەنلەر بولۇشى مۇمكىن. 3) تارىختا تۈركلەر ئېلىپ كەلگەن پارس قۇللار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ نىكاھلىنىشىدىن تۇغۇلغانلارنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىران ئىرقىدىكىلەر

قەدىمدىن تارتىپلا سودىغا ماھىر بولۇپ، رۇسلار ئۇلارنى بۇخارالىقلار دەپ ئاتىغان. ھەر يىلى ماۋرا ئۇننەھىر ياكى شىنجاڭنىڭ قەشقەر، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلىرىدىن (رۇسلار ئۇلارنى كىچىك بۇخارالىقلار دەپ ئاتىغان) كەلگەن نۇرغۇن سودىگەرلەر (ئاتالمىش بۇخارالىقلار) تارا، ئومسكى ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ باشقا جايلىرىغا بېرىپ رۇسلار بىلەن سودا سېتىق قىلغان. 1805 - يىلى روسىيە تىمكوۋسكىنى جۇڭگوغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «جۇڭگوغا ئەلچىلىككە بېرىشقا دائىر ئەھۋاللار» دېگەن كىتابنى يازغان، ئۇ بۇ كىتاۋىدا: «شەرقىي تۈركىستان دېگەن بۇ نام ياۋروپادا كىچىك بۇخارا دېگەن نام بىلەن داڭلىنىدۇ، . . . . بۇ جاي 1758 - يىلى چىيەنلۇڭ خانغا بويسۇنۇپ شىنجاڭ دەپ ئاتالغان» دېگەن. ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇلارنىڭ كىچىك بۇخارا توغرىسىدىكى پىكىرلىرى سېلىشتۇرۇلغان، مېنىڭچە بۇ رايوننى «جۇڭگو تۈركىستانى» دەپ ئاتاش يۇتۇنلەي توغرا. تىمكوۋسكى ئۆز كىتابىدا يەنە 1757 - يىلى شەرقىي تۈركىستان چىيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ دەپ ئاتالغان دەپ يازغان.

جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونى (ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭ) «جۇڭگو تۈركىستانى» دەپ ئاتالغاندىن باشقا يەنە غەرب يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن «شەرقىي تۈركىستان» دەپمۇ ئاتالغان. مەسىلەن: گېرمانىيىلىك جۇغراپىيىشۇناس رىت «شەرقىي تۈركىستان» ناملىق بىر كىتاب يازغان. شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى رايونلار «روسىيە تۈركىستانى» دەپ ئاتالغان. چار روسىيە زامانىدا يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۈچ تۈركىستان ئىچىدە پەقەت روسىيە تۈركىستانىلا مەمۇرىي تېررىتورىيىلىك مەنىگە ئىگە ئىدى. مەسىلەن: 1867 - يىلى روسىيە تاشكەنتنى مەركەز قىلغان تۈركىستان ۋىلايىتىنى قۇرغان. 1898 - يىلى يەنە تاشقى كاسپىي دېڭىزى رايونى بولغان تۈركمەنىيەنى تۈركىستان ۋىلايىتىگە قوشۇۋەتكەن. بىراق روسىيە ئالىمى مۇشكېتوف تۈركىستان رايونىغا ئافغانىستان تۈركىستانىنىمۇ قوشۇۋېلىش غەرىزىدە بولغان. ئۇنىڭچە بولغاندا، كەلگۈسىدە روسىيە چېگرىسى ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە كېڭەيتىلىمىش، ئۇنداقتا ھازىر قانداق بولدى؟. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ روسىيە چېگرىسى ئافغانىستانغىچە كېڭىيىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر قانچە مۇستەقىل دۆلەتلەر مەيدانغا كەلدى. قانداقمۇ ھەممىنى قوشۇپ «تۈركىستان» دەپ ئاتىغىلى بولسۇن؟ ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان»غا كەلسەك، جۇڭگو ئۇنى ئەزەلدىن قوبۇل قىلغان ئەمەس. ئۇنىڭ بىر مەمۇرىي بىرلىكنىڭ نامى بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە چار روسىيە دەۋرىدىكى مەمۇرىي تېرىتورىيە نامى بولغان «تۈركىستان» دېگەن بۇ نام سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىگە كەلگەندە بىر مەزگىل ئىشلىتىلگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. بىراق «تۈركىستان» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ئورنىنى 1924 - يىلى مىللىي چېگرىلارنى ئايرىش يولغا قويۇلغاندا مەيدانغا كەلگەن «ئوتتۇرا ئاسىيا» ۋە «قازاقىستان» دېگەن چوڭ دائىرىنى بىلدۈرىدىغانناملار ئىگىلىدى.

خوش، ئۇنداق بولسا 30 - يىللاردا بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا نېمە ئۈچۈن بەزى كىشىلەر «شەرقىي تۈركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى؟ بۇنىڭدا ئويۇن بار، بىرىنچىدىن، ئۇلار مىللەت ۋە تېررىتورىيىدىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋالغان. ئىككىنچىدىن: بۇ نامنىڭ مەزمۇنىغا سىياسىي تۈس بەرگەن. مىللەت ۋە تېررىتورىيە ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتساق، نۇرغۇن مىللەتلەر ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ياشاپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ كۆپ ساندىكى دۆلەتلەر كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، قانچە مىللەت بولسا، شۇنچە دۆلەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. دۆلەت زېمىنىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى قايسى بىر مىللەتكە ئەمەس بەلكى دۆلەتكە تەۋە، دۆلەت ئۆزى باشقۇرىدىغان يەرلەرنى رايونلارغا ئايرىش، ئەمەلدار تەيىنلەپ ئايرىپ ئىدارە قىلىش، ئاھالە كۆچۈرۈش، قۇرۇلۇش قىلىشقا

www.uyghurkitap.com

ھوقۇقلۇق، ھەرقانداق مىللەتنىڭ مەلۇم يەرنى ئۆز يېرىمىز دەپ دۆلەتنىڭ يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەرنى قوللىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش ھوقۇقى يوق. بەزى كىشىلەر مىللەت بىلەن تېررىتورىيىنى بىر - بىرىگە چېتىۋېلىپ، مەلۇم بىر يەرنى مەلۇم بىر مىللەتكە تەئەللۇق دەپ ھېساپلاپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ بۇ يەرگە كىرىشىنى تاجاۋۇزچىلىق قىلغانلىق دەپ قارايدۇ. ھازىر دۇنيادىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاراشلار بار. بىراق مۇشۇ خىلدىكى كۆز قاراشتا بولۇۋاتقان مىللەت ياكى شەخس ئەگەر شۇ جاينىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولسا بۇ بىرگەپ، ئەگەر شۇ جاينىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولمىسا، شۇ مىللەت ياكى شەخسمۇ تاجاۋۇزچى بولۇپ قالامدۇ؟ مەسىلەن: ئېلىمىزنىڭ تەيۋەن ئۆلكىسىدە بىر قىسىم كىشىلەر چوڭ قۇرۇقلۇقتىن تەيۋەنگە ئۆزىدىن كېيىن بارغانلارنى يات ئۆلكىلىكلەر دەپ ئاتايدۇ. ئۆزىنى بولسا تەيۋەنلىك ھېسابلايدۇ. ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تەيۋەنگە چوڭ قۇرۇقلۇقتىن بارغانلىقىنى يادىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ. ئۇنداقتا تەيۋەندە ئەسلىدىن بار بولغان گاۋشەن مىللىتى ئۇلارنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟! شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىمۇ بىر قىسىم كىشىلەر شىنجاڭنى «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاپ، شىنجاڭ جۇڭگوغا تەۋە ئەمەس، بەلكى تۈركىي مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارغا تەۋە دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە «شىنجاڭ دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ‹يېڭى ئېچىلغان زېمىن› ياكى ‹يېڭىدىن بەلگىلەنگەن چېگرا› دېگەندىن ئىبارەت» دېگەن سۆزنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ. مانا بۇ ئۇلارنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشتىكى سەۋەبى.

تۈركىي مىللەتلەر جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئاھالىمۇ، ئەمەسمۇ؟ بۇ ئېنىقلاپ چىقىشقا تېگىشلىك مەسىلە. يېقىنقى زاماندىكى تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئارقىلىق ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى ئارىئانلارنىڭ بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالە ئىكەنلىكى بېكىتىلدى. ئۇنداق بولسا ئارىئانلاردىن كېيىن شىنجاڭغا ھەممىدىن بۇرۇن كىم كىرگەن؟ مېنىڭچە خەنزۇلار. چۈنكى خەن دەۋرىدىلا نۇرغۇن خەنزۇلار بۇ يەرگە چىققان. تۈركلەرنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى مىلادى Ⅵ ئەسىردىن كېيىنكى ئىش، ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا زور تۈركۈمدە كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتىمۇ Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. خەن دەۋرىدە ئىچكىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭغا چىقىشىدا مېنىڭچە مۇنداق ئالتە تۈرلۈك سەۋەب بولۇشى مۇمكىن: 1) بوز يەر ئېچىش. 2) ئەلچىلىككە چىقىش. 3) ئەسكەر بولۇش. 4) تىجارەت قىلىش. 5) قېچىپ چىقىش. 6) باشقا سەۋەبلەر. ۋېي، جىن سۇلالىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، تېخىمۇ كۆپ خەنزۇلار ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن قېچىپ شىنجاڭغا چىققان. كېيىن تۈركلەرنىڭ كۆچىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر زېمىنى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈركلەرنىڭلا زېمىنى دەپ قاراش توغرا ئەمەس. گەرچە تۈركىي مىللەتلەر سان جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، يەر نامىنى مەلۇم بىر سىياسىي مەقسەتكە يېتىشنىڭ ۋاستىسى قىلىش — «شەرقىي تۈركىستان» مەسىلىسىدە ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندى. بۇرۇن پانتۈركىستلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى بارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر تۈركلەر دۆلىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ ئىشقا ئاشمايدۇ. چۈنكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئوخشىمىغان دۆلەتلەرگە تارقالغانلىقتىن ئۇ دۆلەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى پانتۈركىستلارنىڭ سۇيىقەستىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. بەزىلەر پانتۈركىزىمنى دەستەك قىلىپ، جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان» جۇمھۇرىيىتى قۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ. بىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا لايىق زېمىن بولۇشى كېرەككۇ؟ بۇ زېمىن قەيەردە؟ شىنجاڭدىمۇ؟ بىراق، شىنجاڭ جۇڭگونىڭ زېمىنى تۇرسا؟ مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا قورۇقچىبەگ تۇرغۇزغاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ شىنجاڭ جۇڭگوغا تەۋە بولغىنىغا

2000 يىلدىن ئاشقان بولىدۇ. 1882 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز زېمىنى بولغان شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلدى. بۇ جەھەتتىمۇ شىنجاڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئوخشاش، يەنە كېلىپ شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ يېرىمى خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقان كۆپ مىللەتلىك رايون. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پانتۈركىستلارنىڭ بۇ سۇيىقەستى دەۋر ئېقىمىغا خىلاپ، ئەمەلىيەتتىن ھالقىغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ھەرىكەت، بۇ ھەرگىزمۇ ئىشقا ئاشمايدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز تۆۋەندىكىدەك كۆز قاراشقا ئىگە بولىمىز: ھازىر «تۈركىي» دېگەن سۆز بىر تىل گۇرۇپپىسىنىڭ نامى بولۇپ قالدى، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا نامى بار. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتىمايدۇ. ئۇلار ھازىر ئۆزلىرى ياشاۋاتقان دۆلەتلەردىكى قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئورتاق تەرەققىي قىلىش، ئورتاق گۈللىنىش بولۇپ، ھەرگىزمۇ مىللەتچىلىك ۋە مىللىي ئايرىمچىلىق قىلىش ئەمەس. پانتۈركىزم ئۇچىغا چىققان مىللەتچىلىكتۇر. «شەرقىي تۈركىستان» قۇرۇش تەشەببۇسى ۋەتەننى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى پارچىلاش تەشەببۇسى بولۇپ، ئۇنى جەزمەن پاش قىلىشىمىز ۋە تەنقىت قىلىشىمىز كېرەك.

(خەنزۇچە «جۇڭگو چېگرا رايون تارىخ - جۇغراپىيە تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىللىق 1 - سانىدىن)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

تەرجىمە تەھرىرى: ئابلىز ئورخۇن

(بېشى 13 - بەتتە)

ئەنئەنىلەر، ئېسىل ئىستىل - پەزىلەتلەر يوقالمايدۇ، زاۋۇتنىڭ ھاياتىي كۈچى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئاجىزلاشمايدۇ. دۇنيادا، دۆلىتىمىزدە ئەسىرلەردىن بۇيان مۇشۇنداق باشقۇرۇلۇپ، «داڭدار» كارخانا، ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار «داڭدار» مەھسۇلات دەپ شان - شەرەپ قازانغان مىساللار ناھايىتى كۆپ. بۇ خىلدىكى كارخانىلارنى بەرپا قىلىشنىڭ ھالقىسى نەدە؟ مەيلى پىلان ئىگىلىكى دەۋرىدە بولسۇن، ياكى بازار ئىگىلىكى دەۋرىدە بولسۇن، كارخانا قۇرۇلغاندىن باشلاپلا ئۇل خىزمەتلەرنى باشتىن ئاخىر بوشاشماي چىڭ تۇتۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك.

بىر كارخانىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بارلىق ھەرىكىتى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرۇشتىن ئايرىلمايدۇ. باشقۇرۇش ئادەم ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ، دېمەك، ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرۇش دېگىنىمىز، ئالدى بىلەن ئادەمنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت. ئادەمنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن، كارخانىنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئۇل خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا كارخانىلاردىكى ئۇل خىزمەت — ئاساسنىڭ ئاساسىدۇر.

كارخانا ئۇل خىزمىتىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كۆپ، دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئاساسلىقلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئۆلچەم بىرلىكى، سان، مىقدار بىرلىكى، نورما بەلگىلەش، ئۇچۇر، قائىدە - تۈزۈم، ئاساسىي تەربىيە، گۇرۇپپىلار قۇرۇلۇشى قاتارلىق بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمەلىي مەشغۇلات جەريانىدا بۇلار ئۆز ئارا زىچ ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىرى كەم بولسا بولمايدۇ.

تەھرىرلىگۈچى: غوپۇرھوشۇر نىيازى

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

شۆيتسىيىدە ساقلانغان شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار

شىمبىن ياسۇشى (ياپونىيە)

سۆز بېشى

ئىسلاملاشقاندىن كېيىنكى شىنجاڭغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلاردىن ئەمەلىي پايدىلىنىش يېتەرلىك بولمىدى. ئۆزۈندىن بېرى پايدىلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىرى خەنزۇ ۋە ياۋروپا تىللىرىدىكى ساياھەت خاتىرىلىرىدىن ئىبارەت. شۇ ماتېرىياللار ئەينى چاغدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى، بوستانلىقلاردىكى ئۆزگىرىشلەرنى، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەھۋالىنى بىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىدۇ. بىراق ئالدىنقىسىنىڭ (خەنزۇچە ماتېرىياللارنىڭ) كۆپ قىسمى ئاساسىي جەھەتتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن يېزىلغان. كېيىنكىسىنىڭ كۆپ قىسمى، ئۇيغۇر تىلىنى بىلمەيدىغان كىشىلەرنىڭ ۋاقىتلىق كۆزىتىشى، كۆرگەن - بىلگەنلىرىدىن ئىبارەت بولغاچقا، يۈزەكىلىكتىن خالىي ئەمەس. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى يېزىپ قالدۇرغان ۋە شۇ يەردە تۇرغان «چەت ئەللىك» لەر يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلەر، رەسىملەر ئەڭ قىممەتلىك ئۇچۇر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چاغاتاي تىلى قولىيازمىلىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلانغان بىر قىسمى ئېلان قىلىنىپ پايدىلىنىلىۋاتىدۇ. جۇڭگودا ساقلانغان ماتېرىياللارنى قولغا كىرگۈزۈش ئاسان ئەمەس. ئەينى چاغدا يەرلىكلەشكەن چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىيازمىلىرى، قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىنىڭ دوكلادى قاتارلىقلار جۇڭخۋا مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخىنى قايتا تۈزۈشتە پايدىلىنىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تارىخ تەتقىقاتىدا پايدىلىنىش قىممىتى بولغان ماتېرىياللارنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى تولۇق مەلۇم قىلىنمىغان. بۇ ئەمەلىي ئەھۋال. شۇڭا مەن يېقىندىن بېرى قولغا كىرگۈزۈش ئىمكانىيىتى بولغان، شۆيتسىيىدە ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللارنى تونۇشتۇرماقچىمەن. بۇلار ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى يېزىپ قالدۇرغان قولىيازمىلار، ئەينى چاغدا شىنجاڭدا تۇرغان شۆيتسىيىلىكلەر يازغان دوكلات خاتىرىسى، رەسىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلارنى شۆيتسىيىلىك داڭلىق دىپلومات، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى گۇننار يارىڭ ئەپەندى (Gunnar Jarring) ۋە 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۆيتسىيىلىك مىسسىيونېرلار يىغىپ ساقلىغان. يارىڭ ئەپەندىنىڭ ماتېرىيال توپلىغۇچى سۈپىتىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات پائالىيىتى ھەر جەھەتتە مىسسىيونېرلار بىلەن باغلىنىشلىق بولغان.

شۆيتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى 1886 - يىلى ئافرىقىنىڭ كونگو، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى ۋە شىنجاڭغا مىسسىيونېرلارنى ئەۋەتىپ، تەشكىللىك دىنىي تەشۋىقات پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغانىدى. 1894 - يىلى بىرىنچى تۈركۈمدىكى مىسسىيونېرلار قەشقەرگە كېلىپ 1937 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قاتتىق بۇيرۇقى بىلەن چېكىنگەنگە قەدەر، قەشقەر، يەكەن، قەشقەر خەنزۇ شەھىرى (يېڭى شەھەر)، يېڭىسار قاتارلىق تۆت شەھەرنى نۇقتا قىلغان. ئۇلار تار مەنىدىكى دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن بەلكى دوختۇرخانا قۇرۇش، داۋالاش، يەرلىك ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ تىلى، مىللىي ئۆرپ - ئادىتى ئۈستىدە تەكشۈرۈش - تەتقىقات ئېلىپ بېرىش،

يەرلىكتە نەشرىيات، باسمىخانا قۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان ۋە دىنىي پائالىيىتىنىڭ بىر قىسمى قىلىپ مەكتەپلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغىمۇ ئارىلاشقان. يارىڭ ئەپەندى 1929 — 1930 - يىللىرى ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدە قەشقەرگە كەلگەن، ئۇ رەسىملەرنى يىغىش، مازارلارنى تەكشۈرۈش تەتقىقاتى ئېلىپ بارغان، شۇ چاغدىكى شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى ئورگىنىدىكى مىسسىيونېرلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان، ئۇلار بىلەن يارىڭ ئەپەندىنىڭ مۇناسىۋىتى شۇ چاغدىن كېيىنمۇ يەنە داۋاملاشقان. تۆۋەندە تونۇشتۇرۇلىدىغان شۋېتسىيىدە ساقلانغان ماتېرىياللار ئەشۇلارنىڭ بىر قاتار تارىخىي كەچمىشلىرى بىلەن زىچ باغلانغان. مەن 1994 - يىل 12 - ئايدىن 1995 - يىل 1 - ئايغىچە شۋېتسىيە لاند (Lund) ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ۋە ستوكھولىم دۆلەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللار سارىيىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم ۋە ساقلانغان ماتېرىياللارنى تۆۋەندىكىچە تۈرلەرگە ئايرىدىم.

I . لاند ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى يارىڭ توپلانمىلىرى.

بۇلار ئاساسەن يارىڭ ئەپەندى يىغقان ماتېرىياللار بولۇپ، تۆۋەندىكى 2 قىسىمغا بۆلۈنىدۇ:

A . تۈركىيچە، پارسچە، ئەرەبچە قولىيازمىلار.

B . قەشقەردە نەشر قىلىنغان باسما ماتېرىياللار.

Ⅱ . شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللىرى سارىيىدىكى فراننى توپلانمىلىرى

شىنجاڭدا تۇرغان شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك رەسىملەرنى مەركەز قىلغان توپلانمىلار ئىچىدە I—A توغرىسىدا خامادا (濱田) ئەپەندى «چاغاتايچە قولىيازمىلارنى تونۇشتۇرۇش» دېگەن ماقالىسىدا قولىيازمىلار ھەققىدە مەخسۇس توختالغان. باسما بۇيۇملار ۋە فراننى توپلاملىرى توغرىسىدا يارىڭ ئەپەندى توختىلىپ ئۆتكەن.

I . لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇبخانىسىدىكى ماتېرىياللار

A . تۈركىيچە، پارسچە، ئەرەبچە قولىيازمىلار

(1) توپلاملارنىڭ دائىرىسى ۋە كېلىش مەنبەسى قاتارلىقلار

بۇلار ئاساسەن يارىڭ ئەپەندى ۋە شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى شىنجاڭدىن ئېلىپ كەلگەن قولىيازمىلار بولۇپ، يارىڭ ئەپەندى قولدا يازغان كاتالوگدا 545 پارچە قولىيازما، ھۆججەت بار. نومۇرى (Prov) 1 دىن 546 غىچە. ئىچىدە Prov 537 كام قالغان.

شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى دىنىي تەشۋىقات پائالىيىتىنىڭ ئوبيېكتى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنىمۇ تەتقىق قىلغان. ئاتاقلىق دوختۇر ھەم شىنجاڭدىكى تۈركىي تىل مۇتەخەسسىسى دەپ ئاتالغان گۇستاف راكيوت ئەپەندى ۋەتىنىگە قايتىپ، 1924 - يىلدىن باشلاپ لاند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان يارىڭ ئەپەندى 1929 — 1930 - يىللىرى قەشقەرگە كېلىپ، يەرلىكتىكى كىتابپۇرۇشلاردىن نۇرغۇن كىتاب ۋە قولىيازمىلارنى سېتىۋالغانلىقى كۆپچىلىككە مەلۇم. بىراق، بۇ توپلاملار ئىچىدە يارىڭ ئەپەندى شىنجاڭدا بىۋاسىتە قولغا كىرگۈزگەنلىرى نىسبەتەن ئاز. قەشقەر، يەكەندىكى شۋېتسىيىلىك مىسسىيونېرلار يىغقان ماتېرىياللار ئەڭ كۆپ. بۇلارنىڭ لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىغا كىرىش جەريانى مۇنداق: 1920 - يىللاردا مىسسىيونېرلار قولغا كىرگۈزگەن ماتېرىياللارنى يارىڭ ئەپەندىگە سېتىپ بەرگەن ۋە 1970 - يىلى ئەينى چاغدىكى مىسسىيونېرلار ئۆزلىرى ساقلىغان بىر قىسىم ماتېرىياللارنى يارىڭ ئەپەندىگە سوۋغا قىلغان ھەمدە 1960 — 1980 - يىللىرى مىسسىيونېرلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، تونۇش - بىلىشلىرى ئۆزلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ماتېرىياللارنى يارىڭ ئەپەندىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن كۇتۇپخانىغا سوۋغا قىلغان. ئۇپۇسارا ئۇنىۋېرسىتېتىدىمۇ شۇ خىلدىكى قولىيازمىلار ساقلانغان. بۇلار بەلكىم مىسسىيونېرلارنىڭ نەۋرە - چەۋرە، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ساقلىغان ماتېرىياللار بولۇشى مۇمكىن. يارىڭ ئەپەندى ۋە شۋېتسىيىلىك مىسسىيونېرلار

توپلىغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى بۇ بىر پاكىت.

(2) كاتالوگ

كۇتۇپخانىدا يارلىق ئەپەندى قولدا يازغان ۋاقىتلىق كاتالوگنىڭ كوپىيە نۇسخىسى بار بولۇپ، قولىيازمىلارغا مۇشۇ كاتالوگقا قويۇلغان نومۇر (Prov) قويۇلغان. بۇ لازىم بولغان ماتېرىيالنى ئىلتىماس قىلىشقا قولايلىقتۇر. بىراق كۇتۇپخانىنىڭ رەسمىي بېجىرىش ئۇسۇلى بويىچە ئەنگە ئېلىنمىغان. بۇ ۋاقىتلىق كاتالوگنى تۈزۈش خىزمىتى 1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بىر تەرەپ قىلىنغان. Prov16 ~ 49 دىن باشلاپ 546 — Prov 542 غىچە ئون يىل ۋاقىت كەتكەن، 1993 - يىلى پۈتكەن بۇ كاتالوگلار رەسمىي كىتابچە قىلىنمىغان ۋاراقلار توپلىمى بولۇپ، ئۈچ قۇتىغا سېلىنغان. 3 - قۇتىغا تاش مەتبەدە بېسىلغان ئەرەبچە، پارسچە، تۈركىيچە 106 پارچە ماتېرىيال- نىڭ تىزىملىكى سېلىنغان. نومۇر تەرتىپى يارلىق ئەپەندى كاتالوگ تۈزگەن چاغدىكى رەت نومۇرى بويىچە بېرىلگەن بولغاچقا ھەرقايسى قولىيازمىنىڭ تۈرى، يازغۇچىنىڭ ئىسمى، كىتاب ئىسمى تىل ئايرىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز تىزىلغان ھەممە ئاپتور، كىتاب ئىسمى، ماتېرىيال ناملىرىنىڭ ئاچقۇچى بېرىلمىگەن. شۇڭا، زۆرۈر ماتېرىيالنى ئىزدەشتە ئىنگلىزچە كاتالوگنى بىر - بىرلەپ ئاختۇرماقتىن باشقا ئامال يوق. يەنە ئەرەبچە قولىيازمىلارنىڭ قايسى تۈردىكىلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ.

(3) تارىخىي ماتېرىياللىق ئەھمىيىتى ۋە پايدىلىنىش قىممىتى

شىنجاڭ تارىخىغا دائىر تۈركىيچە (ئۇيغۇرچە) قولىيازمىلارغا نەزەر تاشلايلى

1. ھۆججەتلەر

شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى يېزىپ قالدۇرغان ھۆججەتلەردىن موغۇلىستان خانىنىڭ 7 پارچە يارلىقى (XVI — XVII ئەسىردىكى) ئالدى بىلەن دىققىتىمىزنى جەلپ قىلىدۇ. بۇلار خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى خوتون (Houghton) كۇتۇپخانىسىدىكى ئاخىرقى تىزىملانغان قولىيازمىلارنىڭ ئىچىدە ساقلانغان. XVIII ئەسىرگە مەنسۇپ بولغانلىرىدىن مەختۇمزادە (بۇرھانىدىن خوجا) نىڭ خوجىلارغا چۈشۈرگەن يارلىقى 2 پارچە، يەنە مەختۇمزادىگە مۇناسىۋەتلىك 4 مېتىرچە كېلىدىغان رەڭدار يۆگەلمە قولىيازما بار بولۇپ، چوڭ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. 2 - قىسمى مەختۇمزادىنى مەركەز قىلغان شەخسلەرنىڭ ئىسمىلىكى. 3 - قىسمى خوجىلار (بۇرھانىدىن خوجا) تەزكىرىسى (بۇنى ھازىر مەن ئوقۇۋاتىمەن). بۇلار ئارىسىدا يەنە زاكاتقا دائىر بىر پارچە ھۆججەت، XX ئەسىردىكى مىسسىيونېرلار بىۋاسىتە ئارىلاشقان توختامنامە، يارلىق ئەپەندى قولغا كىرگۈزگەن كارۋان سەپىرىگە دائىر 20 پارچە توختامنامە كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ھۆججەتلەر ئىچىدە تەتقىق قىلىنىپ پايدىلىنىلغانلىرى بەكمۇ چەكلىك. بۇلاردىن پەقەت موغۇلىستان خانىنىڭ يارلىقى (Prov220) ئېلان قىلىنغان، بۇنى ساۋادا مىنورۇ ئەپەندى تەنقىدىي نۇقتىدىن پايدىلانغانىدى. يېقىندا سۇتوق بۇغراخان مازىرىنىڭ تارىخىنى قايتا ئېلان قىلىش يۈزىسىدىن، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى موغۇلىستان خانىنىڭ مازارغا شەيخ تەيىنلەش يارلىقى (Prov226/227) بىلەن خوجا ياقۇپنىڭ مازارغا شەيخ تەيىنلەش يارلىقىنى (Prov222) خامادا ئەپەندى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى.

2. تارىخىي ماتېرىياللار

XVIII ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ ماتېرىياللاردىن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ شاگىرتى «ئۇۋەيس» دەپ نام ئالغان «خوجا مۇھەممەت شەرىف تەزكىرىسى»، تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلام دىنىغا ئۈندىگەن جالالىدىن خوجىغا مۇناسىۋەتلىك «جالالىدىن كەتەكى تەزكىرىسى»، «تەزكىرەئى سەييىد ئافاق خوجام» قاتارلىقلار بار.

XVIII ئەسىردىكى ۋەقەلەرگە ئائىت «تەزكىرەئى ئەزىزان» ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ، قولىيازمىغا ئۇنىڭ تولۇق سۈپەتلىك كوپىيە نۇسخىسى قوشۇمچە قىلىنغان، بۇ كىتابنىڭ قولىيازمىسىنى

گېرمانىيىلىك خارتمان ۋەكىل خاراكتېرلىك قىلىپ تەلتۆكۈس پايدىلانغان. بېرلىنىدىكى ستائاتس كۇتۇپخانىسى (staats bibliothek) دىمۇ بىر قىسىم قولىيازمىلار ساقلانغان. يەنە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بودلېئان (Bodleian) كۇتۇپخانىسىدا 3 پارچە قولىيازما ساقلانغان. ئۇنىڭ بىر پارچىسى (Ms. Turk. D. 20) پاكىز، كەم - كۈتىسىز ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات باشقارمىسى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى قاتارلىق جايلاردىمۇ قولىيازمىلار هازىرغىچە ساقلىنىۋاتىدۇ. لاند كۇتۇپخانىسىدىكى قولىيازمىلار تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقاتىدا يۇقىرى پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

XIX ئەسىرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدە XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىگە قارشى كەڭ كۆلەمدىكى كۆتىرىلىشلەر ۋە ياقۇپ بەگ دەۋرىگە ئائىت مۇهىم ماتېرىياللاردىن موللا مۇسانىڭ «تارىخى ئەمىنىيە» سى هەمدە ئۇنىڭ تولۇقلانغان نۇسخىسى «تارىخى هەمىدىيە» لەر مۇهىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇلارنى پارىژدىكى دۆلەتلىك كۇتۇپخانا ۋە روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلانغان ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش زۆرۈرىيىتى بار دەپ ئويلايمەن. «تارىخى هەمىدىيە» (Prov163) نى يەكەندە تۇغۇلۇپ 1940 - يىلى شۋېتسىيىگە كۆچۈپ كەتكەن ستېفېن (J. stephen) يارىڭ ئەپەندىگە تەقدىم قىلغان. 1911 - يىلدىن كېيىنكى بىرقانچە ۋەقەلەر بايان قىلىنغان غۇلام مۇهەممەتخان يازغان ماقالە ئەسلى كىتابنىڭ كەينىگە قىستۇرۇلغان (ff. 1246—1349) . ئاخىرىغا 1345 - يىل هېيت قۇربان ئېيى (1927 - يىل 6 - ئاي) دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلانغان «تارىخى هەمىدىيە» نى ئەنۋەر بايتۇر تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا Prov163 ماتېرىيال «خاقانى چىن» توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈش ۋە «يەتتە شەهەر» دىكى شەهەر، مازارلار هەققىدىكى چۈشەندۈرۈش — «ئاخىرقى سۆز» نى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا جايلاردىمۇ پەرق بارلىقى ئىسپاتلانغان. مەسىلەن: قۇمۇل ۋاڭلىرى ئىشلەتكەن «تارخان بەگلىك» ئەمىلى هەققىدىكى چۈشەندۈرۈشProv163 نومۇرلۇق قولىيازمىدا چۈشۈپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، تالىپ ئاخۇن يازغان XIX ئەسىردىكى قوزغىلاڭغا مۇناسىۋەتلىك ئۈچ قىسىملىق يېگانە بىر قولىيازما ئەسەر بار. بۇنى مىسسىيونېر خوكبىر (L. E. Hogberg) قولغا كىرگۈزگەن. بۇ قولىيازما ياقۇپ بەگ هۆكۈمرانلىقى باشلانغان ئەينى چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئەهۋالى توغرىسىدا باشقا ماتېرىياللاردا يوق تەپسىلى خاتىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قولىيازما بولۇپ، ئاخىرىغا 1317 - يىلى جامادىيۇسسانىنىڭ 1 - كۈنى (1899 - يىل 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. بۇ تارىخىي ماتېرىيال نامى كىم - خو - دوڭ (Kim—ho—dong) نىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى (1986 - يىل) دە پايدىلانغان ماتېرىياللار مۇندەرىجىسىدە ئۇچرايدۇ.

20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدە مىسسىيونېرلارغا مۇناسىۋەتلىكلىرى ئەڭ كۆپ ۋە مول. مىسسىيونېرلار ئۇيغۇر ئاهالىلىرىدىن ئالغان خەت - چەكلەر (تەخمىنەن 200 پارچە)، مىسسىيونېرلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىم - توختامنامە قاتارلىقلار، مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىنىڭ پائالىيىتى، يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئادەتتىكى مۇناسىۋەتلىرىنى ئەينەن چۈشىنىشكە پايدىلىق ماتېرىياللاردۇر. ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىنىڭ دوكلاتىدىمۇ، ئەينى چاغدىكى مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىگە دائىر ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن بولۇپ، خېلىلا رەتلەنگەن. بۇلاردا مۇسۇلمانلارنىڭ مىسسىيونېرلارنىڭ پائالىيىتىگە كۈچلۈك قارشىلىقى باشلانغان چاغدىكى ئەهۋاللار تونۇشتۇرۇلغان. كەلگۈسى ئۈچۈن، بۇ ماتېرىياللار مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىنىڭ پائالىيىتى ۋە ئەينى چاغدىكى جەمئىيەت مۇناسىۋىتىنى كۆپ تەرەپلىمە چۈشىنىشتە زور تۈرتكە بولغۇسى. بۇلار ئەينى چاغدىكى

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

جەمئىيەتنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئازراق بولسىمۇ بىلدۈرۈش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. يەنە قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مىسسىيونېرلار ئائىلىلىرىگە تارقاتقان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئولتۇراقلىشىش گۇۋاھنامىسى، جۇڭگولۇق ئەمەلدار جۇرۋېچىنىڭ مىسسىيونېرلارغا يوللىغان تەكلىپنامىسى قاتارلىقلار زور قىزىقىش قوزغايدىغان ۋە ئەمەلىي پاكىتلىق ماتېرىياللاردۇر.

3. مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت، تىل، دىنغا ئائىت ماتېرىياللار

XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللاردىن دىققەتنى قوزغايدىغىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى يازغان يازمىلاردۇر. Prov207 نومۇرلۇق ماتېرىيال ۋەكىل خاراكتېرلىك بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى يارىڭ ئەپەندى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ نەشر قىلىندى. بۇلار ئەنگلىيە ئەلچىخانىسى ۋە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى ياللاپ ئىشلەتكەن تىل ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە مىسسىيونېرلار باشقۇرغان باسمىخانا تىل قىينچىلىقى تۈپەيلى ياللىغان ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر (بەلكىم يۇقىرىدا تىلغا ئالغان راكيوت ئەپەندىنىڭ تەلۋى بىلەن) يېزىپ قالدۇرغان مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتكە دائىر ماتېرىياللاردۇر. بۇلاردىن تارىخىي ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلانغاندا، ئۇلارنىڭ مىسسىيونېرلارنىڭ تەلۋى ياكى رىغبەتلەندۈرۈشى بويىچە بەلگىلەپ بېرىلگەن تېمىلاردا يېزىلغان بايانلار ئىكەنلىكىنى ئەستە تۇتۇش زۆرۈر. بۇلاردىن باشقا ئوخشاش تۈردىكى قولىيازمىدىن ئىككىسى بار. بىرى يەكەنلىك بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان مىراس، مۇزىكا، قودۇق، مەدرىس، نىكاھتىن ئاجرىشىش قاتارلىق 30 خىل مەسىلىگە ئائىت قولىيازمىدۇر. يەرلىك ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئىدىئوملار توپلىمى، قەشقەردىكى ئەنگلىيە ئەلچىخانىسى تۈزگەن گراماتىكا، مىسسىيونېرلار تۈزگەن لۇغەت قاتارلىقلار بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرى ۋە خىلمۇ خىل ئەھۋاللارغا لايىقلاشتۇرۇلغان سېھىرگەرلىككە ئائىت دۇئا قاتارلىقلار كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. تىبابەتكە ئائىت ئۈچ پارچە قولىيازما، يەنە شىنجاڭغا ئۆزلەشكەن ئەدەبىيات، دىنغا ئائىت ماتېرىياللار. مەسىلەن، نەۋائىي، ھاپىز شىرازى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرى، «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ تۈركىيچە تەرجىمىسى، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «شاھ مەشرەپ»، «ئىسكەندەرنامە»، «چاھاردەرۋىش»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «كەلىلە ۋە دەمنە» قاتارلىقلارمۇ بار.

4. بۇ ماتېرىياللارنى كۇتۇپخانا خادىمىگە ئىلتىماس قىلسا، كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىشكە بولىدۇ

B. قەشقەردىن ئېلىپ كېلىنگەن باسما ماتېرىياللار. لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار ئىچىدە قولىيازمىلاردىن سىرت باسما ماتېرىياللارمۇ بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى قەشقەردە قۇرغان باسمىخانىدا 1901 — 1937 ـ يىللىرىچە نەشر قىلىنغان ماتېرىياللار بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى شۋېتسىيىدىن باشقا جايدا يوق قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر. يارىڭ ئەپەندىنىڭ ئەسىرى (1991) دە بۇ باسما ماتېرىياللارنى نەشر قىلغان باسمىخانىنىڭ پائالىيەت تارىخى بايان قىلىنغان ۋە باسما ماتېرىياللارنىڭ مۇندەرىجىسىمۇ بېرىلگەن.

(1) كېلىش مەنبەسى، ساقلاش، ئەنگە ئېلىش ئەھۋالى

بۇ باسما ماتېرىياللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى يارىڭ ئەپەندى لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىغا ئېلىپ كەلگەن. پەقەت ئاز بىر قىسمى باشقىلار ساقلاپ كەلگەن ماتېرىيالنىڭ كوپىيە نۇسخىسىدىن ئىبارەت. كىتابلار يىل رەتى تەرتىۋى بىلەن، بىر ماتېرىيال بىر كونۋېرتقا سېلىنىپ ساقلانغان. كونۋېرتقا يارىڭ ئەپەندى ئەسەرلىرى مۇندەرىجىسىگە ئوخشاش يىل تەرتىۋى بويىچە نومۇر قويۇلغان. ماتېرىيالنى ئىلتىماس قىلغاندا شۇ نومۇر بويىچە رەسمىيەت بېجىرىلىدۇ. بىراق، باسما ماتېرىياللارغا لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان دېگەن تامغىمۇ، ماركىمۇ، نومۇرمۇ قوشۇمچە يېزىلمىغان.

قەرەللىك نەشر قىلىنغان ماتېرىياللار ئايرىم رەتلەنگەن، مۇندەرىجىسى يىل تەرتىۋى بويىچە بېرىلمەي ماۋزۇ بويىچە تىزىلغان بولۇپ، كۇتۇپخانىنىڭ مەخسۇس كاتالوگى ۋە كارتوچكا ئاچقۇچى مەۋجۇت ئەمەس.

(2) باسما ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى

بۇ يەردە باسما ماتېرىياللارنى ئاپتورى، نەشر ئەھۋالى بويىچە 2 تۈرگە ئايرىپ، ئاددى چۈشەندۈرۈش بېرىپ ئۆتىمەن.

بىرى، شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىگە ئائىت باسما ماتېرىياللار. يەنە بىرى 1933 — 1937 - يىللاردىكى قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەلىۋى بىلەن بېسىلغان ماتېرىياللاردۇر. ئالدىنقىسى مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى قۇرغان مەكتەپلەردە ئىشلىتىلگەن دەرسلىك، تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «قۇرئان» (بىر قىسمى) قاتارلىقلار ۋە دىن تارقىتىش پائالىيىتىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان، كەڭ ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئۈچۈن نەشر قىلىنغان باسما ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەينى چاغدا قەشقەر ئەتراپىدىكى ئاھالىلار ئىشلەتكەن ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى (ئالتە شەھەر تۈركى) يېزىلىق بولۇپ، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن ئېيتقاندا سېلىشتۇرما تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە مۇھىم ماتېرىيال دەپ ئويلايمەن. بىراق، بۇ باسما ماتېرىياللارنى ئەينى چاغدا شۇ جەمئىيەتتىكى ئاھالىلار قانداق شەكىلدە قوبۇل قىلغان، جەمئىيەتتە قانداق «تەسىر» پەيدا قىلغان قاتارلىقلار توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتلار قالدۇرۇلمىغان.

كېيىنكىسى، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەلىۋى بىلەن نەشر قىلىنغان بولۇپ، 1930 - يىللاردىكى قەشقەرنىڭ سىياسىي ئەھۋالى، مىللىي قوزغىلاڭنىڭ ماھىيىتى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشى تولۇق ئىنكاس قىلىنغان بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم تارىخى ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1933 — 1934 - يىللىرى قەشقەردە نەشر قىلىنغان ھەپتىلىك گېزىت «شەرقىي تۈركىستان ھاياتى» ۋە «ئەركىن تۈركستان» نى ئەينى دەۋردە قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى» ھەققىدىكى تەتقىقاتىمدا پايدىلاندىم. قوزغىلاڭ تىنجىغاندىن كېيىن قەشقەردە نەشر قىلىنغان «يېڭى ھايات» (قۇتلۇق شەۋقى تەھرىرلىگەن) گېزىتى 1934 — 1937 - يىللىرىدىكى قەشقەردىكى ھەقىقىي ئەھۋاللارنى جانلىق ۋە ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر. يەرلىك ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى نەشر قىلغان بۇ ماتېرىياللار بىزنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئالاھىدە ئەھۋاللارنى بىلىشىمىزگە كۆپ ياردەم بېرىدۇ.

(3) ماتېرىياللارنى كوپىيە قىلىش، مىكرو فىلىمگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىشكە بولىدۇ

Ⅱ . شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيى.

دۆلەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللار سارىيىدىكى شىنجاڭغا ئائىت ماتېرىياللار «شەرقىي تۈركىستان توپلانمىلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا يارىڭ ئەپەندى توپلىغۇچىنىڭ نامىنى تاج قىلىپ «فراننى توپلاملىرى» (Franne collection) دەپ نام بەرگەن. بۇ توپلام قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تۇرغان مىسسىيونېرلار تارتقان نۇرغۇن رەسىم، كۈندىلىك خاتىرە، خەت - چەكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ئادەملەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتنىڭ ئۈن ئالغۇ لېنتىسىمۇ كىرگۈزۈلگەن. ئومۇمەن شىنجاڭدا تۇرغان مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىگە دائىر توپلامدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەممىسى يارىڭ ئەپەندى تەرىپىدىن تونۇشتۇرۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن يارىڭ ئەپەندى رەسىملەر ئىندېكسىنى تاماملىغان.

(1) توپلامنىڭ مەنبەسى

توپلامنىڭ ئىگىسى s. Franne (س. فراننى) 1908 - يىلى تۇغۇلغان، كەسپى ئارخىتېكتور. شىنجاڭدا تۇرغان مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىگە زور قىزىقىشى بولغاچقا، مىسسىيونېرلار تارتقان رەسىملەرنى يىغىپ توپلاپ، رەتلىگەن. 1982 - يىلى راكيۇت ئەپەندىنىڭ 2 - ئايالى خاننا ئاندىلسون فراننى ئەپەندىنى 1360 پارچە رەسىم بىلەن تەمىنلىگەندىن باشلاپ مىسسىيونېرلارنىڭ نەۋرە -

چەۋرە، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تەمىنلىگەن رەسىملەرنى رەتلەپ 1988 - يىل 6 - ئايدا بۇ توپلامنى پۈتتۈرۈپ دۆلەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللار سارىيىغا تەقدىم قىلغان. توپلامنى تۈزۈش جەريانىدا يارىڭ ئەپەندى، يەكەنلىك ئايال تۇرنىسا (1985 - يىلى شۋېتسىيىگە زىيارەتكە بارغان)، 1920 - يىللاردا شىنجاڭدا تۇرغان ئەرمېنىيىلىك پىرانىئان (J. Piranian) قاتارلىقلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان. ھەر بىر مىسسيونېر ۋە ئۇلارغا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن (قولىدا قالغان) 8000 پارچىدىن ئارتۇق رەسىمنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، تەكشۈرۈپ، سىستېما بويىچە رەتلەپ، تۈپلەپ، بۇ توپلامنى تۈزۈپ چىققان بۇ كىشىنىڭ ئەجرى، ئەمگىكى، تىرىشچانلىقى ئالىي مۇكاپاتقا ۋە قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

(2) توپلامنىڭ مەزمۇنى

توپلام 155 ساندۇقتىن ئىبارەت. بىر يۈرۈش رەسىم بىر پارچە كەڭ قاتتىق تاختا قەغەزگە جايلاشتۇرۇلۇپ، بۇنىڭغا چۈشەندۈرۈش قىستۇرۇلغان، شۇنداق تاختا قەغەزدىن ئون نەچچىسى مەزمۇنى بويىچە بىر ساندۇققا سېلىنغان. يەنە كىتاب ۋە ھۆججەت - ماتېرىياللار سېلىنغان بىر ساندۇقمۇ بار. تىزىملىككە قارىغاندا بىر يۈرۈش رەسىم چاپلانغان قاتتىق تاختا قەغەزدىن 3116 پارچىسى بار بولۇپ، رەسىملەرنىڭ ئومۇمىي سانى 8631 پارچە (تىزىملىكتىكى ساندۇق ئىچىدىكى سانلارنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا جەمئىي 3194 پارچە ۋە 8729 پارچە) دۇر.

توپلامنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە:

1. 1 - ساندۇقتىن 4 - ساندۇقچە بولغان 4 ساندۇققا توپلام تىزىملىكى قاتارلىقلار سېلىنغان. 1 - ساندۇققا توپلام ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈش، قوشۇمچە تىزىملىك، شىنجاڭدا تۇرغان مىسسيونېرلارغا ئائىت كۆرۈنۈش، 4 - ساندۇققا كارۋان سەپىرىگە ئائىت ماتېرىياللار سېلىنغان.

2. 5 - ساندۇقتىن 49 - ساندۇققىچە بولغان ساندۇقلارغا شىنجاڭغا بېرىپ كېلىش سەپىرى (1894 — 1938) گە ئائىت ماتېرىياللار سېلىنغان. شۋېتسىيىدىن قەشقەرغىچە بېرىپ كېلىش سەپىرىدە تارتىلغان رەسىملەر ھەر بىر سەپەر لىنىيىسى بويىچە رەتلەنگەن. بۇ توپلامغا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەنجان، ئوش، ھىندىستاننىڭ سىرىناگار قاتارلىق جايلاردا تارتىلغان رەسىملەر كىرگۈزۈلگەن.

3. 50 - ساندۇقتىن 110 - ساندۇققىچە بولغان ساندۇقلارغا مىسسيونېرلار ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ رەسىملىرى سېلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى 50 - ساندۇقتىن 93 - ساندۇققىچە بولغان ساندۇقلارغا شىنجاڭدا تۇرغان مىسسيونېرلار جەمئىيىتى ئەزالىرىنىڭ رەسىمى سېلىنغان بولۇپ، ئىسىملىرى ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە بېرىلىپ بىر كىشىگە 1 دىن 3 كىچە ساندۇق ئاجرىتىلغان. بۇ ساندۇقلارغا رەسىملا سېلىنغان بولماستىن بەلكى مىسسيونېرلارنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسى، خەت - چەكلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن. 94 - ساندۇقتىن 98 - ساندۇققىچە بولغان 5 ساندۇققا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ستېفېن، تۇرنىسا قاتارلىق يەرلىكلەر ۋە يەرلىكلەشكەن ھىندىلارنىڭ رەسىملىرى سېلىنغان. 99 - ساندۇقتىن 110 - ساندۇققىچە بولغان ساندۇقلارغا گۇننار يارىڭ، مانىرخايىم، ھېيدىن قاتارلىق مىسسيونېرلار جەمئىيىتىنى زىيارەت قىلغان تەتقىقاتچىلار، قىدىرغۇچىلارغا ئائىت رەسىملەر سېلىنغان. يەنە ئەنگلىيە، روسىيە ئەلچىخانا خادىملىرىنىڭ رەسىملىرىمۇ رەتلىنىپ كىرگۈزۈلگەن.

4. 111 - ساندۇقتىن 119 - ساندۇققىچە بولغان ساندۇقلارغا باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار سېلىنغان. شىنجاڭدا ئۆتكەن مىسسيونېرلار جەمئىيىتىگە ئائىت ماتېرىياللار «شۋېتسىيىگە ئائىت» ۋە «چەت ئەللەرگە ئائىت» دەپ ئايرىلغان. بىر ساندۇققا ماتېرىياللارنىڭ تىزىملىكى سېلىنغان. بۇلار ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان مۇھىم ماتېرىياللار بولغاچقا ئازراق چۈشەنچە بېرىشنى زۆرۈر تاپتىم. مەسىلەن: 1917 - يىلىدىن باشلاپ 25 يىل داۋاملاشقان مىسسيونېرلار ئومۇمىي ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنى دىنىي تەشۋىقاتقا دائىر

ماتېرىيال دەپلا قارىماي بەلكى قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش پائالىيىتى قاتارلىق خىلمۇ خىل ئەھۋاللار يېزىلغان دوكلات خاتىرىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدا خرىستىيان مۇرتلىرى — «ياۋروپالىقلار»نىڭ ئۆز يۇرتىدىن يىراقتىكى چۆل - جەزىرىلەر ئارىسىدىكى بوستانلىقتا ياشاۋاتقان باشقا دىندىكى ئاھالىلارنىڭ تۇرمۇش - مەدەنىيىتىنى كۆزىتىشى، چۈشىنىشى ئەمەلىي بايان قىلىنغان. باشقا ئەسەرلەردىمۇ دىن تارقىتىش سەھنىسى قىلىنغان قەشقەر توغرىسىدا مىسسىيونېر رۇبرۇتاجىيونىڭ يازغانلىرى ۋە 1933 - يىلدىكى قوزغىلاڭغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان كۆپ ساندىكى نوپۇزلۇقلارنىڭ قالايمىقانچىلىق چىقىرىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەكەندىكى مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىدىكى ئەھۋاللارنىڭ تەپسىلاتىمۇ بېرىلگەن. بۇلار ئىشقىلىپ خرىستىيانلارنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتىنىڭ ئىچىدىكى قوشۇمچە مەزمۇنلار بولۇپ بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالى ئەمەس. بۇلار قىدىرغۇچىلار ۋە ساياھەتچىلەرنىڭ خاتىرىلىرىگە ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا جەمئىيەت ۋە تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ ئەينى ئىچكى ماھىيىتى چوڭقۇر، مۇكەممەل بايان قىلىنغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. بۇلاردىن باشقا مىسسىيونېرلار جەمئىيىتىنىڭ يىللىق گېزىتىگە بېسىلغان مىسسىيونېرلار يازغان ماقالىلارمۇ ئاز ئەمەس. بىراق، شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇلار خۇلاسە شەكلىدە نەشر قىلىنغان (Palmaer1942). بىراق، بۇلارنى تىزىملىكتە بولسىمۇ ئىزلەپ تاپالمىدىم.

5. قەشقەر، يەكەن، (قەشقەر يېڭىشەھەر خەنزۇ شەھىرى)، يېڭىسار شەھەرلىرىدىكى مىسسىيونېرلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ئورنىنىڭ رەسىملىرى 120 - ساندۇقتىن 137 - ساندۇقىچە بولغان ساندۇقلارغا سېلىنغان. بۇلار، چېركاۋ، دوختۇرخانا، مەكتەپ بىناسى ۋە ئەينى چاغدىكى مىسسىيونېرلار پائالىيىتىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرگەن نەرسىلەردىن ئىبارەت.

6. شىنجاڭغا ئائىت خىلمۇ خىل مەزمۇنلار 138 - ساندۇقتىن 155 - ساندۇقىچە بولغان ساندۇقلارغا سېلىنغان. بۇلار يارىڭ ئەپەندىنىڭ تونۇشتۇرغىنىدەك 143 - ساندۇق (يەر سۇغۇرۇش) 147 - ساندۇق (ھېيت - ئايەم)، 149 - ساندۇق (ئىسلام دىنى، قەبرىلەر) قاتارلىقلاردا ئەينى چاغدىكى شىنجاڭلىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى، كىيىم - كېچەكلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، كۆچۈش، دىنىي پائالىيەت قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەسلىمە، پايدىلانغان ئەسۋابلارنىڭ رەسىملىرى سېلىنغان. مەن قىزىققان دائىرە — 148 - ساندۇقتا 1933 — 1934 - يىلدىكى قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىرى، 1934 - يىلى قوزغىلاڭ مەلۇم ۋاقىت تىنجىغاندىن كېيىنكى قەشقەرگە كىرگەن ھۆكۈمەت تەرەپ ھەربىي ئەمەلدارلىرى، 1937 - يىلدىكى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى پەرقلەندۈرۈلمەي تىزىلغان.

(3) تىزىملىك ۋە ئىندېكس

توپلىغۇچى ئۆزى تۈزگەن (ھەربىر ساندۇق ئۈچۈن) تىزىملىك شۇنچە يېزىلغان. ھەرقايسى تېمىلار بويىچە رەتلەنگەن. ھەربىر ساندۇقتىكى ئالبوم تاختا سانى، رەسىم سانى، ماۋزۇسى بېرىلگەن. ماتېرىيالنى كۆرمەكچى بولغاندا تىزىملىكتىكى ساندۇق نومۇرى بويىچە رەسىمىيەت بېجىرىلىدۇ.

(4) تەتقىقاتتا پايدىلىنىش قىممىتى

بۇ رەسىملەر شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان دىن تەشۋىقاتى پائالىيىتىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگۈچى ئەمەلىي پاكىت ئىكەنلىكىگە قىل سىغمايدۇ. شىنجاڭ تەتقىقاتىغىمۇ تۆھپە قوشالايدۇ.

ئالدى بىلەن دىققىتىمىزنى تارتىدىغىنى، تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئەينى قىياپىتى بىلەن ئۇچرىشىش مۇمكىنلىكىدۇر. مەسىلەن: 1930 - يىللىرى پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇيغۇر رەھبەرلىرىنىڭ ئۇچۇق سىموۋوللۇق رەسىملىرى، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ مىللىي ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسى دەپ ئاتالغان «شەرقىي تۈركىستان

جۇمھۇرىيىتى» نىڭ كاتىپىشى سابىت داموللىنىڭ رەسمىنى 149 ـ ساندۇقتىن تاپقىلى بولىدۇ. شۇ رەسىمدىكى قالغان 5 كىشىنى ئاشۇ ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمى تەركىبىدىكىلەر بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ئىزاھاتى ئانچە ئېنىق بولمىغان 148 ـ ساندۇقتىكى رەسىملەرمۇ جۇمھۇرىيەتكە ئائىت بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدىن باشقا ئەينى ۋاقىتتىكى قوزغىلاڭلاردا قەشقەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رەھبەرلەردىن تۆمۈر، ئوسمان ئەلى، ئەمىر ئابدۇللا ئۈچىنىڭ بىللە چۈشكەن رەسمى 148 ـ ساندۇققا سېلىنغان. ئۇنىڭغا توپلامدا ئىزاھات بېرىلمىگەن، ئۇنىڭ مىسسيونېرلار جەمئىيىتىنىڭ يىللىق گېزىتىگە بېسىلغان دوكلاتتىكى رەسىم بىلەن ئوخشاش بىر رەسىم ئىكەنلىكىدە شەك يوق. ھەربىرىنىڭ ئىسمىمۇ يېزىلغان بۇ رەسىمدە قوزغىلاڭ مەزگىلىدە بالدۇر قەشقەرنى ئىشغال قىلغان قىرغىزلار رەھبىرى ئوسماننىڭ سىماسى ئېنىق تارتىلغان. يەنە 148 ـ ساندۇقتا ئوسماننىڭ ئائىلىسى ۋە قىرغىز ئەسكەرلەر بىلەن چۈشكەن رەسىممۇ بار. 3 كىشى چۈشكەن رەسىمدىكى قالغان 2 كىشىنىڭ بىرى كۇچادىن قەشقەرگە ئەسكەر تارتىپ كەلگەن تۆمۈر، يەنە بىرى مەمتىمىن بۇغرانىڭ ئىنىسى ئەمىر ئابدۇللا. بۇ رەسىم سۈپەتلىك ۋە ئېنىق تارتىلغان. قوزغىلاڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن قەشقەردە ھەربىي قوماندان بولغان مەھمۇت سىجاڭ، 1937 ـ يىلى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئابدۇنىيازلارنىڭ رەسىممۇ خېلىلا ئورغۇن.

ئۇندىن تاشقىرى قەشقەردىكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ئائىت يىغىلىشلارنىڭ كۆرۈنۈشى، روسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئەلچىخانىلىرىنىڭ رەسىملىرى، مىسسيونېرلار جەمئىيىتىنىڭ بىناسى، ئۇلارنىڭ پائالىيەت كۆرۈنۈشلىرى، جۇڭخۇا مىنگو ئەمەلدارلىرىنىڭ رەسىملىرىمۇ ئۇچرايدۇ. شەھەر كوچىلىرىدىكى قۇرۇلۇش ئۇسكۈنىلىرى، كاسىپلار، بايراملار، قاتناش ۋاسىتىلىرى، مەسچىت، مازار ـ ماشايىخلار قاتارلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئائىت نەرسىلەرنى ئەينەن كۆرگىلى بولىدىغان رەسىملەرمۇ بار. بۇ ماتېرىياللار ھازىرقى جەمئىيەت بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، بىزنىڭ ئەينى دەۋرلەر ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچە ھاسىل قىلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. ئەمما بۇ رەسىملەر ئىچىدە توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم مۇراسىملىرى، ھەمدە ئەنئەنىۋى (يەرلىك) داۋالاشقا ئائىت رەسىملەرنىڭ يوقلىقىدىن رەسىم تارتقۇچىنىڭ يەرلىك ئادەم بولماي غەيرىي دىنىدىكىلەر بولغاچقا، يەرلىكلەر بۇ خىل كۆرۈنۈشلەرنى تارتىشقا رۇخسەت قىلمىغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

5) كوپىيە قىلىش مەسىلىسى

پايدىلانماقچى بولغان كىشىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر مەسىلە بار. يەنى رەسىملىك ماتېرىياللارنى قانداق ئېلىپ كېتىش بۇ بىر مەسىلە. ئەگەر باسما ماتېرىيال، قولىيازمىلار بولسا ئۇنى كوپىيە قىلىپ ئېلىپ كېتىش تامامەن مۇمكىن. رەسىمنى كوپىيە قىلسا، ئەسلىدىكىدەك ئېنىق چىقماي پايدىلىنىش قىممىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ، بۇ ئەھۋالدا مىكرو فىلىمگە ئېلىپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ. نىگاتىۋىنىمۇ تەلەپ قىلىشقا بولىدۇ. ئالبوم تاختىسىدىكى رەسىملەرنى ئايرىم ـ ئايرىم رەسىمگە تارتىسىمۇ بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئېنىقلىقى ئەسلىدىكىدەك بولمايدۇ. بىراق بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانماي باشقا ئامال يوق.

خاتىمە

شىنجاڭغا ئائىت يۇقىرىقى ماتېرىياللارنىڭ شۋىتسىيىدە ساقلىنىشى — شىمالىي ياۋروپادىن ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى قۇملۇق زېمىنغا مىسسيونېرلارنىڭ ئەۋەتىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. شۇ ۋەقەلەرنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىزدە زور قىزىقىش قوزغايدۇ. بۇ جەھەتتە ئەمگەك سىڭدۈرگەن يارىڭ ئەپەندى ۋە فرانىي ئەپەندىلەرنىڭ مېھنىتى ۋە ئەجرىگە رەخمەت ئېيتىماي ۋە ئۇلارغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرمەي تۇرالمايمىز.

لاند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان قولىيازما ۋە باسما ماتېرىياللار، شىنجاڭ بوستانلىقىدا

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، تۇرمۇشى، مەدەنىيىتى، ئېتىقادى، ئېتنوگرافىيىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى بىۋاسىتە پاكىتلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. سانكىت پېتربورگتىكى ماتېرىياللارنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، بۇ ماتېرىياللار ياۋروپا، ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ زور توپلانما بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە باشقا جايلاردا ئۇچرىمايدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە ساقلانغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش روشەن چەكلىمىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، يازىڭ ئەپەندى توپلىغان ماتېرىياللارنى ھەرگىزمۇ يېرىم - ياتا نەرسىلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشنى خالىغان ھەرقانداق كىشى يارىڭ ئەپەندى ۋە كۇتۇپخانا مەسئۇل خادىملىرىنىڭ ئىجازىتى بىلەن كۆرۈشكە، پايدىلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، دۆلەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللار سارىيىدىكى ماتېرىياللار شىنجاڭغا ئائىت نۇرغۇن رەسىم ۋە شۇنىڭچە ھۆججەت ماتېرىياللار بىلەن تونۇشۇش نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىمدۇر. ئەينى چاغدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ۋە ئەنگلىيە ئەلچىخانىسى تارتقان شىنجاڭغا ئائىت رەسىملەر ئاز ئەمەس ئىدى، شۇلارنىڭ بىر قىسمى ھەرقايسى گېزىت - ژۇرناللارغا بېسىلغان. لېكىن، قالغان قىسمىنى يەنى ئارخىپ سارىيىدىكى ھەرقايسى سىستېمىلار ئىچىدىكى ماتېرىياللار، شەخسلەر ساقلىغان ھەربىر ھۆججەتنى بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈپ چىقىش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس. بىراق مىسسىيونېرلارنىڭ ھايات پائالىيىتى ئارقىلىق، XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان جايلارنىڭ پورترېتى بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىنىڭ ئۆزىلا، بۇ توپلامدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قىممىتىگە ئەڭ يۇقىرى باھا بېرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن بۇ رەسىملەرنىڭ كونكرېت پايدىلىنىش قىممىتى توغرىسىدا خىلمۇ خىل نۇقتىدىن تەھلىل - تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىش زۆرۈرىيىتى ھەممىگە ئايان.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، شۇنىڭسىيە شىنجاڭغا ئائىت خىلمۇ خىل، رەڭگا - رەڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى زىيارەت قىلىشىمىزنى، پايدىلىنىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

ياپونچە «ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇق تارىخى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 11 - سانىدىن

تەرجىمە قىلغۇچى: مەريەم ساقىم

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

(بېشى 9 - بەتتە)

مىللەتنىڭ ئۈمىدى، شۇنداقلا دۇنيانىڭ ئۈمىدى بولغان ياش غۇنچىلارغا، ئاجىزلارغا سەرپ قىلىدىغان بۇ مەبلەغنى ئاشۇ مىراسخورلارغا ئەپ بېرىشىڭلارغا قەتئىي قارشى تۇرىمەن» ؟ ! قەتئىي قارشى تۇرىمەن!

ئۇ يىغىندا سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرۇۋالغان قازى رەئىس، كاتتا ئۆلىما ئابدۇغوپۇر داموللىغا نەپرەت كۆزى بىلەن تىكىلدى - دە پۈزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتتى: — سىلەر يەنە ھېساب ئالامسىلەر، ئەگەر شۇنداق قىلىدىغان بولساڭلار ھېسابىنى مانا مۇشۇ بېرىدۇ؟ ! ! . . .

مەھمۇت مۇھىتى بەتلەنگەن تاپانچىنى غەزەپ بىلەن شىرە ئۈستىگە تاشلىدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ كەتتى. ئۇ ئۆز ئىرادىسىدىن ۋاز كېچىپ مەجلىس زالىدىن چىقىپ كېتىۋاتقان «ھېساباتچىلارغا» مەغرۇرلۇق بىلەن قاراپ تۇراتتى.

مەھمۇت سىجاڭنىڭ بىۋاسىتە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئارىلىشىشى ۋە خەلق تەرەپتە تۇرۇپ ھەققانىيەتنى ياقلىشى، كەڭ خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقى، ئۇرۇش ۋە مالىمانچىلىق تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما مالىيىسىدە ۋەقپىنى تۆلىگەندەك ئىقتىساد بولمىغانلىقتىن تەپتىش كومىسسىيىسى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا بۇ دەۋامۇ بېسىلىپ قالدى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئاق ھۇن قاتلىمى توغرىسىدا

مىرسۇلتان ئوسمانوف

(ش ئۇ ئا ر تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى)

1. خوتەن دىئالېكتىغا ئومۇمىي بىر قاراش

تەكلىماكانىنى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلار-نىڭ تارىختا بىرقانچە خىل دىن ۋە بىرقانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىرقانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭ ئۇچرىشىش ۋە ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. مۇنداق ئارىلىششلارنىڭ نەتىجىسى شۇ بولدىكى، ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى (بۇ يېزىق ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەشتىكى يېتىشسىزلىكلىرىنى تەدرىجىي تولۇقلاپ كەلگەن) ئاستا - ئاستا باشقا يېزىقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. بىرقانچە ئەسىر داۋام قىلغان ئارىلىشىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى ئۆزىگە خاس بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى يوقىتىش ۋە مەغلۇپ بولغان تىللارنىڭ بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا باشقا تىللار ئۈستىدىن غەلىبە قازاندى. بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى نوقۇل دىنىي مەزمۇندىكى يېزىق تىللىرىلا ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە بۇ جايلاردىكى ئولتۇراق ئاھالە قوللانغان تىللار بولۇپ، ئالىملار بۇ جايلاردىن تېپىلغان يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بۇ تىللارنىڭ شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان سوغدى، توخرى ۋە ساق تىللىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان. بۇ تىللار ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىدا يالغۇز لېكسىكا ساھەسىدىلا ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ كەتمەي، ھەتتا گراماتىكىلىق تەركىبلەردىمۇ بەزى ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتتى.
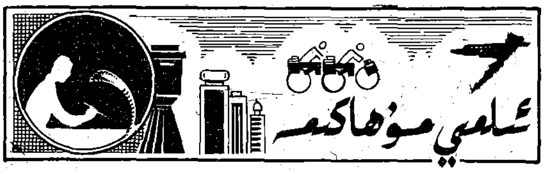
خوتەن بوستانلىقلىرى مانا شۇنداق ئارىلىشىش قاتلامىمۇ قاتلام بولغان جايلارنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. بۈگۈنكى كۈندە خوتەن دىئالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىششلارنىڭ ئىزلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلاردىن قارۇشتى يېزىقى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىر قەدىمكى تىلنى گېرمانىيىلىك ئالىم لودېرس ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ «ساق» تىلى دەپ ئاتىغان ۋە بۇنى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مىي سۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابىلىشىشى» دېگەن ماقالىسىدە، ساقلارنىڭ خوتەننى ئىدارە قىلغانلىقىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ يوقلۇقىغا قاراپ، ئۇنى «ئۇدۇن» تىلى دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ①. قارىغاندا، مىي سۇن ئەپەندىنىڭ پىكرى تىل ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنى قانداق ئاتاش ئۈستىدە بولۇۋاتقاندەك قىلىدۇ. يۇتيەنخېڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ